

11218/42

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI

DR. GYÖRGY LAJOS

1932.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

42. SZ.

Báró Eötvös József utazásai Erdélyben

IRTA:

Dr. KRISTÓF GYÖRGY

CLUJ-KOLOZSVÁR

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1932.

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI

DR. GYÖRGY LAJOS

1932.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

42. SZ.

Báró Eötvös József utazásai Erdélyben

IRTA:

Dr. KRISTÓF GYÖRGY

CLUJ-KOLOZSVÁR

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1932.

Különlenyomat az
ERDÉLYI MŰZEUM
37. évfolyamának 1—3. számából.

11. 213/42

Minerva Rt. Cluj-Kolozsvár. 15961.

Báró Eötvös József utazásai Erdélyben.

I. Bevezetés.

Egy élő hasonlat. Mit tanult és mit tudhatott Eötvös Erdélyről?

Az élet gyakran hübb, éberebb filológus, mint akármelyik szaktudomány. Egy-egy találó gondolat, megragadó hasonlat, noha könyvek nem őrzik, fölszáll és tovább él az ajkakon, ha csupán ajakról szállt el, de szívekben is, ha szívből, őszinte meggyőződésből, benső megértésből pattant elő . . .

A jelen század második lustrumában, báró Eötvös József halála után majdnem négy évtized mulva, az erdélyi ág. evangélikus szász püspök, Teutsch Frigyes, Erdély multjának kiváló ismerője s az erdélyi szász nép és szász ág. ev. egyház történetének külföldön is nagyra becsült monográfusa, egyházvizsgálattal kapcsolatos püspöki hivatalos körútja rendjén meglátogatta Szászvárost is, ezt a nyelvileg és felekezetileg nagyon sokszínű helységet. Szokás szerint megjelentek előtte üdvözlő tiszteletük kifejezése végett a város különböző anyanyelvű és felekezetű erkölcsi és társadalmi testületei. E tisztelgő küldöttségek között természetesen ott volt az ősrégi református Kún-kollégiumé is. A szászok nagytekintélyű püspöke és a szász nép kitűnő történetírója a gyökeresen magyar tanintézet küldöttségének üdvözlő beszédére báró Eötvös József szavaival felelt, mondván, hogy a tudomány olyan, mint egy nagy hegy. A különböző nemzetek és felekezetek különböző pontról kiindulva s különböző úton, de mindnyájan a hegyre felmenni törekcszenek. Minél magasabbra jutnak a hegyen, annál többet látnak. S mikor a csúcsra feljutnak, egymással találkoznak s kézfogással köszöntik egymást. Kívánta, hogy mihamarabb eljusson a magyar és szász nemzet a tudomány csúcsára, hogy ott barátilag kezét szoríthassanak.

... Csak akinek alkalma volt vegyes lakosságú s különböző felekezetű vidéken jó szándékkal s nemes elgondolásokkal részt venni a közösség társadalmi és politikai nyilvános életében, az tudja és érzi át

igazán, hogy mennyire találó, szemléletes és mennyire bölcs és igaz e hasonlat. Reám egyenesen feledhetetlen hatást tett. Csak az lepett meg, hogy a szász püspök Eötvösnek olyan mondására hivatkozott, amelyiket én nem ismertem, amelyekre Eötvösnél nem emlékeztem. A fiatal s beesvággyal telt magyar irodalomtanár érthetően röstelkedett magában ismereteinek hiányossága miatt. Mi sem volt természetesebb, minthogy neki feküdt Eötvös összes műveinek: kereste, meg akarta találni valamelyik kötetében, valamelyik művében a hivatkozott hasonlatot. Hasztalan, mert e hasonlat az összes művekben nincs benne; fel nem található. Nem hivatkozik rá sem a Voinovich, sem a Ferenczi Zoltán Eötvös életrajza.

Pedig e megörökítésre nagyon is méltó és érdemes hasonlat valóban Eötvös mondása, eredeti hasonlata, tőle származik. 1859-ben használta Eötvös Erdélyben, Besztercén, a szász honismertető egyesület (Verein für Siebenbürgische Landeskunde) évi nagygyűlésének egyik ünnepi lakomáján német nyelven mondott pohárköszöntőjében. Mivel a beszéd, melyben alkalmazta, csak rövid pohárköszöntő-áldomás, talán azért nincs felvéve az összes művek gyűjteményes kiadásába. Meglehet, azért sem, mert nem a szerző által leírt, csak hallomás útján feljegyzett szövegében maradt ránk a Kolozsvári Közlöny c. akkor egyetlen erdélyi magyar napilap egyik hasábján, a besztercei vándorgyűlésről szóló tudósításban. De íme fennmaradt és élt. Sőt nemcsak a szász püspök és történetíró tudatában élt, aki talán a besztercei gyűlésen szintén jelen volt atyjától hallotta, vagy talán a Nagyszebenben megjelenő Siebenbürg. Bote (mely szintén felemlítette röviden Eötvös hasonlatát) egykori hasábjáról¹ emlékezett rá, hanem fennmaradt és élt, mint később tapasztaltam, több szász szellemi munkás és közéleti férfiú emlékeztében is.

Maga ez az egyetlen, de élőnek mondható kapcsolat is eléggé indokolja az Eötvös József és Erdély között kifejlődött viszony részletesebb számbavételét. Púztán külső adatok elősorolása is igazolná, hogy e viszony sokkal több, mint formáság, alkalmilag felvetődő szerep elmondás. Eötvös kereste és felhasználta az alkalmat, hogy megismerje Erdélyt, Erdély sajátos körülményeit, s amit megismert, azt az igazi kultúrpolitikus bölcseségével értékelte is. Viszont Erdély is szeretettel és rajongó várakozással figyelte Eötvös működését s köszöntötte személyét, valahányszor csak Eötvös Erdély földjén megjelent. A külső adatok felsorolását azonban szerencsés vagyok benső bizonyítékokkal, Eötvösnek gr. Mikó Imréhez, Erdély Széchenyijéhez, írt leveleivel, ez ismeretlen levelek közlésével is tartalmasabbá tenni.

E levelek eredetije Eötvös sajátkezű írásában az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonában a Mikó Imre levelezésében van. Értékük abban

¹ „Baron von Eötvös [brachte] einen geistreichen Toast auf die sächsische Nation, in welchem er das Streben der Kulturnationen mit dem Vorwärtsschreiten Derjenigen verglich, die von verschiedenen Seiten zu der Höhe eines grossen Berges hinaufklimmen. Je höher sie emporkommen, desto näher kommen sie einander.“ L. Siebenbürger Bote. 1860. évf. 670. l.

áll, hogy gazdagítják az ismert Eötvös-levelek aránylag csekély számát.² De áll s főleg abban áll, hogy pontos adatszerűséggel világítják meg az Eötvös közjogi felfogásának egyik nevezetes s következményeinél fogva nagyon is fontos forduló pontját, mindenek felett pedig Eötvösnek Erdélyben tett három utazását, Erdélyhez való egész viszonyát.

E viszony tanulmányozása rendkívül érdekes és tanulságos nemcsak konkrétan, az egyéni élet és jellemrajz teljességéhez hozzátartozó adalékképpen, de mint általános és régi, kereken másfélszázad óta állandósult s később, napjainkig sem egészen megszűnt szellemtörténeti jelenség is. Egy történeti értékű életfolytatás rekonstrukciója — s az Eötvös élete kétségtelenül ilyen — hiányos, ha nem foglalja magában mindazokat a mozzanatokat, amelyek a tárgyalt személyiség tevékenységére vonatkoznak. Azonban még a biográfusnak kötelessége sem merül ki csak az adatok hiánytalan számbavételével. Épen a legsajátosabb, az egyéni elemeket magyaráznia is kell. Magyarázat keresés közben kérdések támadnak. A jelen esetben ilyenek: mit tudhatott, tanult Eötvös Erdélyről, mi volt a célja és mik a következményei Erdélybe tett útjainak, miért kellett megtörténniök ez utaknak? A felelet keresés szükségképpen együttjár a más, a több írói életrajzokban előforduló hasonló jelenségekre eszmélkedéssel is. És ekkor az egyéni vonatkozásban feltett kérdések foglалóssága kitágul általános problémává: mi volt az az állandó kényszerítő ok, amelynek következményeképpen más írók életrajzában is előfordulnak az Eötvöséhez hasonló sajátos jelenségek, erdélyi utazások?

Az általános vonatkozásban feltett probléma vizsgálata rendjén aztán lépésről-lépésre kényszerűleg közelednünk kell, mint egykor a szencsétlen Oidipusnak, a lesújtóan nyers valóság felismeréséhez, mely a rejtélyt egyéni és szellemtörténeti kapcsolatban egyaránt megoldja: Magyarország, a magyarországi politikai és szellemi élet vezető férfiai, mértékadó egyéniségei nem ismerték Erdélyt. Eötvös—Oidipus e sajátos, érthetetlennek tetsző szfinkszről a következő szavakkal tesz keserű vallomást, még pedig nem is a messzi távolból, hanem második erdélyi útja után a gróf Mikó Imréhez 1860. szept. 4-én írt levelében: „Erdély állapotjai Magyarországon sokak előtt ismeretlenek s igen kevés található, ki régi törvényes viszonyaitokat, az egyes családok és vidékek érdekeit tisztán fogná fel...”

E ma már több mint másfélszázados problémának, mint általános szellemtörténeti jelenségnek elemzését és kifejtését más alkalomra

² A Voinovich szerkesztette báró Eötvös József: Összes munkái-nak XX. kötetében közölt Eötvös-levelek száma 101; a Magyar Paedagogia 1913. évf.-ban megjelent 1. levél; az Egyet. Phil. Közlöny 1914. évfolyamában Zolnai Béla Eötvösnek német tudósokhoz német nyelven írt 3 levelét közli; Gesztési László a Magyar Figyelő 1913. évf. III. k. 5-öt; van még pár Eötvös-levél a Budapesti Hírlap 1913. é. 153. és 215. számában is. Legújabban Morvay Győző közölt (Irodalomtört. Közlemények 1929. és 1930. évf.) 29 Eötvös-levelet, melyeket mind az apa intézett fiához, Lorándhoz, s amelyek rendkívül becses, nevelési célra is kitűnően felhasználható anyagot tartalmaznak. Mindössze sem tesz ki másfél százat az eddig ismert Eötvös-levelek száma.

tartva fenn, most csak mint egyéni sajátosságot vizsgálom Eötvös pályája keretében s az ő erdélyi utazásainak ismertetése rendjén.

Mindenekelőtt, mint önként jelentkező előfeltétellel az itt következő megértéséhez, tisztában kell lennünk azzal, hogy mit tudhatott, tanulhatott Eötvös Erdélyről a szülői házban, iskolai nevelése rendjén mindaddig, míg tanulmányai végeztével kilépett az életbe.

A báró Eötvös családnak Erdéllyel s az erdélyiekkel kapcsolatai nem voltak. Az Eötvös család Bereg- és Szatmármegyékben volt törzsökös. Itt volt birtoka s a családtagok is e két vármegye, főként pedig Szatmár életében szerepeltek, jobbára azonban csak a XVIII. sz. elejétől, az erdélyi nemzeti fejedelemség megszűnésétől kezdődőleg. Bereg- és Szatmármegyék régebben, a XVII. sz.-ban sokszor jutottak az erdélyi nemzeti fejedelmek érdekkörébe. 1711-től kezdve azonban még a szomszédos vármegyéknek sem kellett sokat törődniök azzal, mi történik Erdélyben. E mellett az Eötvös családnak vérségi kapcsolatai sem voltak Erdélyben. Adataink tanúsága szerint az Eötvös-család nem adott Erdélybe sem vőlegényt, sem menyasszonyt, de ilyet nem is keresett. Így hát a családban Erdélyről különösebb, közvetlenebb szó nem is esett. Nem különösen az Eötvös Ignácban, hősünk apjának házában, kinek már a birtokai, hivatalnokoskodásai is jóval távolabbra estek Erdélytől, s akinek felesége, költőnk anyja, már nem is volt magyar, hanem westfáliai német, aki magyarul soha sem tanult meg, műveltségében, gondolkozásában német nő maradt.³ Vegyük hozzá az apa, Eötvös Ignác, közismerten aulikus felfogását s akkor meggyőzően áll előttünk a való: ebben a családban, ilyen környezetben Erdély aligha volt beszéd-tárgy is. Előbb és többször fordulhatott elő tán Galicia vagy Bukovina is, mint Erdély, amely a birodalomnak olyan kicsi tartománya, hogy nem is számít.

S vajmi keveset tanulhatott Eötvös Erdélyről az iskolában is. Az iskolai földrajz-tanítás ebben a korban még minimális. S hogyan jutott volna abban a szűk keretben megfelelő hely Erdély földirata számára? Hiszen miye volt az impériumnak, az osztrák császárságnak ez a legkeletebbre eső tartományocskája? Elég volt tudni, hogy van. Legfőbb még annyit taníthattak róla, hogy aranyban, ezüstben, sóban gazdag. De hát Istenem, hány tartománya van még a császárnak Európában? A néprajzi leírás sem volt több ennél. Jó, ha az itt lakó nemzeteknek legalább a nevét fölemlítették. Egyetlen dolog volt, amit Erdélyről tudni kellett az, hogy a császártól függő katonai parancsnokság Nagyszebenben székel. Valószínű, hogy valamivel jobb volt a helyzete Erdélynek a történelmi oktatásban, legalább az 1711-ig terjedő időket illetően. Akármennyire szűken s akármennyire mostoha felfogással tanították az iskolában Magyarország történetét, Erdéllyel is kellett foglalkozni már csak azért is, mert Erdély néha nemcsak Magyarországgal viselt háborút, de magának a császárnak is okozott kellemetlenséget mindaddig, míg aztán a Leopoldi diploma rendet nem teremtett. Azóta

³ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. 91. l.

Erdély nagyfejedelemséggé fejlődött a Habsburgok kegyességéből s megszabadulva a töröktől, a szebeni császári katonai parancsnok és a Bécsben székelő kancellária gondviselése mellett bölcs és békességes kormányásban részesül.

A régebbi múltnak némi vázlatos sejtetése, a jelen helyzetnek egyszerű közjogi megnevezése, mindössze ennyit tudhatott, tanulhatott Eötvös Erdélyről a középiskolában, sőt az egyetemen is. Mert Erdély Magyarországra nézve is külön állam volt. Az uralkodó szempontjából meg épen jelentéktelen tartományocska.

Az életbe kilépő Eötvös az eszmék és elvek embere volt. Doktriner természetét mutatja az, hogy megszerzi ugyan az ügyvédi diplomát, bár érzi, tudja, hogy nem fogja használni. Fejér megyében, meg a kancellárián hivatalt vállal, de onnan hosszabb időre eltávozik Pozsonyba hallgatni az országgyűlési tárgyalásokat, utóbb pedig hivataláról, melyet különben is csak atyja kívánságára foglalt volt el, rövidesen lemond. Költészettel foglalkozik, történettudományi meg jogi kérdésekbe (*Szegénység Irlandban, Zsidók emancipációja, Vélemény a fogházjavítás ügyében*) merül el. Rengeteget tanul könyvekből, amelyekben azonban magyar viszonyokról alig van szó, Erdélyről még kevésbbé. És tanul közvetlenül is emlékezetes utazása (1836—7) alatt, amely azonban még távolabbra vitte Erdélytől. Ismerve tanulmányait, utazását, költői, hírlapírói és tudományos műveit, hivataloskodását, országgyűlési beszédeit, barátait és egész környezetét, semmi kétségünk nem lehet abban, hogy a doktriner Eötvös reális Erdélyismerete a nagy iskolában, az életben sem vált sokkal gazdagabbá, mint volt eladdig. A hiányt a költő, az eszmék embere nem nagyon érezte. Nincs is szüksége rá az olyan kiválóan bölcselő elmének, mint amilyen Eötvös, akinek intuitív szemlélete tisztán és helyesen tudta összefoglalni az egyes jelenségeket, habár közöttük néha, napsugár még nem járván, árnyék volt és aki tudott érvényes igazságokat felismerni s azokról helytálló, rendszeres összefüggést szerkeszteni a nélkül, hogy kénytelen legyen hitetlen Tamásként minden egyes konkrétumot újjával kitapogatni. Reális, helyszíni, közvetlen ismeretre a gyakorlat emberének van szüksége.

Ennek következtében nem feltűnő, hogy Eötvös minisztersége előtt, általában a szabadságharcot követő abszolutizmusig, Erdéllyel közvetlenebbül meg nem ismerkedett. Amit azonban megismert, azt jól és helyesen ismerte meg.

Egy Háromszék vármegyében született, Nagyenyeden tanult s utóbb a magyar névnek a nemzetközi, de különösen az angol tudományos világban is becsületet kivívó székely diák az, akinek pályafutásával, jellemzésével kapcsolatban Eötvös először foglalkozott konkrétan Erdéllyel, Erdély külön, sajátos helyzetével s az egyetemes magyarság keretében fennálló fontosságával. Kőrösi Csoma Sándor ez a férfiú. A Magyar Tud. Akadémiában 1843 okt. 8-án Eötvös mondott felette emlékbeszédet, a maga nemében legszebbet, minden tekintetben klasszikusnak.

Ez emlékbeszéd művészi formája, gazdag gondolati tartalma, felfogása sokkal nyilvánvalóbban ismeretes, semhogy szükség volna

emlékezetbe idézésre. A kitartó akaratra, az önzetlen haza- és tudományszeretetre valóóságos apotheozisa közben mutatja fel a beszéd Kőrösi Csoma lelki nagyságát, méltatja tudományos kutatásait s koszoruzza meg nagyszerű példaadását. Ez eszmei szempontok művészi kifejezése mellett kellemesen érintette és érinti még ma is az erdélyi ember lelkét az, hogy Eötvös, ami keveset akkor tudni lehetett a Kőrösi Csoma családi viszonyairól, enyedi tanulmányairól, mindazt érezhetőleg és pontosan ismerte, s hogy pl. az enyedi Bethlen-kollegium szellemét, melytől Kőrösi akarata szikrárt fogott, hűen és igazán szemléltette.⁴

Eötvös Erdély problémájával teljes közvetlenségében is foglalkozik mindjárt beszédének bevezető részében. „Kőrösinek hazája Erdély — úgymond. Ha az országok politikai felosztását, ha földleírásai kézikönyveinket tekintjük, ő nem honfitársunk.“ Majd Erdélynek akkor is fennálló tényleges különállásával szemben kérde Kőrösiről: „... De midőn a gyermekszív elődei emlékének először feldobogott, midőn az ifjú az ősök ismeretlen honát keresve útnak indult: nem a mi elődeink nyomdokát kereste ő? Mi vala az, mi lelkét föltartá, annyi sanyaruságok között, mi őt veszély s szenvedésektől környezve csüggedni nem hagyá? Nem azon remény volt-e ez, hogy majdan évek után, Ázsia határain, a göbi puszta, vagy ott, hol a Himalaya csúcsai az ég felé nyúlnak, fel fogja találni azt a népet, mely nyelvén, a mi nyelvünkön szól, melyben véré, a mi vérünket ismerheti el, melynek fiait kebléhez szorítva, másfél ezrednyi elválás után magyar magyarral ismét ölelkezhetik?“ Az egész magyarság etnológiai egységére, dicsőséges és szenvedésekkel telt közművelődési multjára utalással állapítja meg, hogy annak a Kőrösi Csoma Sándornak emléke, „ki óriási szeretetében nem Magyarország és Erdély, de népünknek a széles világ bármely részében lakó gyermekeit fogta körül“, bár Erdélyben született, mégis a magyarság egyetemének drága kincse. Beszédének idevágó részében van egy időszerű gondolati tartalom, mely az akkori politikai törekvéseknek megfelelően a két külön haza unióját hangsúlyozza. De van egy mélyebb történetbölcséleti, egy sub specie aeterni elem is, mely szintén világosan felismerhető s amely ellentétben amazzal, mindenkor, tehát ma is időszerű s az is marad örökké, t. i. a magyarságnak politikai határok által el nem korlátozható ethnológiai, nyelvi és közművelődési összetartozása, melynek éppen Kőrösi Csoma élete és emléke a legszebb bizonyítéka.

Elég, hogy Eötvösnek ez az emlékbeszéde minden sorban, minden szóban telítve van őszinte Erdélyszeretettel, Erdély multjának és jövődjének rokonszenves, megértő megítélésével. Kőrösi önzetlen alakja csakugyan alkalmas arra, hogy annak a lelkében, ki őt tanulmányozza, szeretet támadjon egész Erdély iránt. És alkalmas arra is, hogy a Kőrösi Csomával foglalkozó tudós, író, személynél meleg szeretettel vegye körül Erdély egész magyarsága. Eötvös meleg szeretettel magasztalta Erdély kitűnő fiát, Erdély is szeretettel gondolt az őshazát

⁴ Nem rajzol szálnalmas torzképet, mint egyik modern regényírónk, Szántó György *A bölcső* c. regényében. (I. Budapesti Szemle, 214. k. 303—6. l.)

kereső székely diák emlékének áldozó, fenkölt lelkű tudósra és művészire szónokra, ki az unitárius vallás ügyében is szót emelt az országgyűlésen.

Eötvös szépirodalmi művei közül nagy regénye, *Magyarország 1514-ben* (1847), az egyedüli, amelyikben Erdélynek is részt juttat. A főhős Dózsa György mindenestől erdélyi, de maga a cselekvény egészben Erdély határain kívül megy végbe s így a regényben Erdély szerepe mellékes. Kétségtelen azonban, hogy e kiváló történeti regényünk anyagának tanulmányozása és megírása közben Eötvös Erdélyismerete nagy mértékben gyarapodott.

A szabadságharc előtti évekből más konkrétebb érdeklődésre Erdély iránt Eötvös pályájában nem akadunk. Az uniót is kimondó 1847—48-i törvények érvényessége Erdélyre is kiterjedt, valamint Eötvösnek, az első felelős közoktatásügyi miniszternek, kezdeményezése és törvényjavaslatai is. Most már ugyancsak szükségessé vált a gyakorlati politikus számára a közvetlen Erdélyismeret. Ennek belátása készítette arra, hogy államtitkárául a híres enyedi professzort és erdélyi politikust, Szász Károlyt, neveztesse ki. Csakhogy törvényjavaslatai, kezdeményezései nem igen lépték át az akkori idők ideális eszmevilágának határát s a gyakorlati megvalósulásnak, az alkalmazásnak és a végrehajtásnak pedig még a kezdetéig se jutottak el. Így tehát konkrétebbé, közvetlenebbé a kapocs Eötvös és Erdély között még most sem válhatott. Közelebb jutott ugyan Eötvös Erdélyhez, de még nem jutott el Erdélyig. A közelebb jutást nemcsak az irodalmi könyvek tanulmányozása fokozta, hanem azoknak az erdélyi származású íróknak és politikusoknak élőszóbeli előadása is, akikkel együtt munkálkodott az irodalomban, együtt küzdött a politikában, mint Kemény Zsigmond, Wesselényi és mások.

Közelebb jutott Erdélyhez a szabadságharc leveretése után, az abszolutizmus idején megjelent politikai dolgozatai által. Erdély sorsa és helyzete szeme előtt lebegett, ott kellett lebegnie akkor is, midőn a XIX. század uralkodó eszméiről írta nagy történetbölcseleti művét, de még inkább akkor, mikor megszerkesztette a kérdések gyakorlati megoldásával foglalkozó magvas röpiratait, mint amilyen az *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* (1850), *Garantien der Macht und Einheit Österreichs* (1859) stb. Hiszen nemcsak Magyarország, de vele együtt Erdély is ott szerepelt fontos tényezőként és megoldatlan problemaként az akkori nemzetiségi és államjogi vitatkozásokban, ideiglenes és definitív provizoriumokban. Elhanyagolható mennyiségnek tekinteni Erdélyt lehetetlenség volt. Eötvös bizonyára nem is tekintette annak. Bizonyítja ezt az is, hogy ebben az időben kapott kedvet és érlelődött meg szándéka, hogy személyesen is ellátogasson Erdélybe, s azt, vagy legalább egy részét utazás közben közvetlenül is megismerje, tanulmányozza. Már 1857 nyarán a gróf Mikó Imréhez írt legelső fennmaradt levelében,⁵ amelyben a tanulmányútján Erdélybe és Kolozsvárra is ellátogató Mommsen számára kér Mikótól támogatást, azt írja, hogy „... most csak azt sajnálom, hogy nem mehetek levelem helyett s a német tudóst nem mutathatom be személyesen.”

⁵ Közltem az Egyet. Phil. Közlöny, 1930. évf. 135—6. 1.

II. Az első erdélyi út: a magyar tudományosság egységéért.

Eötvös és Mikó. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása. Eötvös Kolozsvárt az Akadémia képviselőjében. Kiindulásul csak a 48-i törvények szolgálhatnak.

Mégis Eötvös első erdélyi útját nem mint szívesen látott barát, nem mint egyszerű magán ember, hanem mint a Magy. Tud. Akadémia alelnöke s képviselője, tehát mint hivatalos személy tette meg, de az említett levél kelte után csak jó két év múlva, 1859 nov. végén. Ennyit kellett várni, hogy csakugyan útra kelhessen Erdélybe. Bármennyire is élt benne a vágy, időre volt szükség, hogy ismeretsége Mikóval őszinte személyes barátsággá érlelődjék. Eötvösnek ugyanis Erdélyben élő barátjáról, ki őt oda hívja-hivogassa, Mikón kívül nem tudunk. Mikóval is csak most, az abszolutizmus idején ismerkedhetett meg. Összehozta őket törekvéseiknek rokonsága s az a tény is, hogy mindketten keresték az Ausztriával kiegyezés lehetőségeit a sikernek nem teljes reménytelenségével. Mert mindketten már csak multjoknál fogva is az u. n. possibili férfiak közé tartoztak, akiket a kormányzat nem fogadott már eleve bizalmatlansággal, sőt akiknek véleményére maga Bécs is többször kíváncsi volt. Arra kell következtetnünk, hogy Eötvös és Mikó többször folytattak személyes eszmecserét a fennálló politikai helyzetről, de irodalmi és tudománypolitikai teendőkről is, miközben mind melegebb és melegebb személyes vonzalom kapcsolta őket össze. Ne feledjük, hogy Eötvös ez időben az Akadémia alelnöke, Mikó pedig az erdélyi tudományos, irodalmi, gazdasági megmozdulásoknak irányító vezérembere. Így és ezek alapján aztán egészen természetes, hogy Eötvös 1859-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakulógyűlésére az Akadémia képviselőjében megjelenni készséggel vállalkozott. Már volt barát, ki a rokon gondolkodásuak élén szívesen várta s az alkalom is mindenképen érdemes és méltó volt arra, hogy útja tartalmassá váljék.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása ugyanis az abszolutizmus korabeli erdélyi magyarságnak időben is első és érdemben is oly nagyszerű társadalmi életmegnyilvánulása, hogy hozzá foghatót sem előtte és — sajnos — utána sem találhatni.

A magyar tudományosság megszervezésének szükségességét először Bod Péter hangoztatta Ráday Gedeonhoz írott egyik levelében. Azóta Erdélyben országgyűléseken és társadalmi téren többen és többféle próbát tettek. Legkitartóbb szívósággal, tudatossággal és legtöbb eredménnyel tevékenykedett, mint tudjuk, Aranka György. Mivelhogy az uralkodó az országgyűlés határozatát (1791) törvénnyé válni nem engedte, a Nyelvmívelő, majd a Kéziratkiadó társaságok keretében iparkodott Aranka megvalósítani egy oly szervezetet, mely egyrészt gyűjti a történelmi emlékeket (múzeum), másrészt a feldolgozó tudományt, magukat a tudósokat is céltudatosan irányítja (akadémia). Aranka után Döbrentei is kísérletezett, de ő még kevésbbé tudta keresztülvinni a vég-

leges megszervezést. A gondolat azonban, hogy kell létesíteni anyaggyűjtő intézetet s tömöríteni kell a tudósokat, nem pendült el. A legderekabban állandóan foglalkoztak a megvalósítással. A két gróf Kemény — József és Sámuel — nagyértékű adományozása a múzeum-kérdést újra az erdélyi országgyűlés színe elé vitte. 1842-ben ismét törvényt hozott az országgyűlés. De az uralkodó szentesítését épűgy nem nyerte meg ez se, mint az 1791-i javaslat. 1845-ben, majd 1847-ben s végűl 1848-ban is szóba került a múzeum ügye, de szintén eredménytelenűl.

Az abszolutizmus éveiben gróf Mikó Imre megvalósította azt, ami elűtte sem az egyeseknek, sem az országgyűlésnek nem sikerűlt. Ő az erdélyi múzeum megalapítűja, megteremtűje. Természetesen megalkotta nem országgyűlésűleg, hanem tisztán társadalmi úton, nem a kormány támogatásával, az állam segűtű kezének pártfogásával, hanem a kormánynak csupán nagynehezen kikűnyűrgűtűt kegyes engedélyével és a magyar társadalom, de fűkűnt és elsűsorban a maga olyan bűkezőű áldozatkészességűbűl és fejedelmi adományával, amelyűrt műltán kiűrdemelte és kapta az Erdély Szűchenyi Istvánja megtisztelő jelzűt.⁶

Nem célunk, nem is feladatunk elmondani az E. M. E. megalakulásának törtűnetűt, sem pedig részletesen műltatni annak jelentűségűt. Számunkra e helyen elegendű isműtelt hangsűlyozása annak, hogy ez egyesűletnél jelentűsebbet Erdély magyarsága a maga erejűbűl társadalmi úton és társadalmi eszközűkkel sem azelőtt, sem azután nem alkott. Ennek kűvetkeztűben az ünnepűyes megalakulás ténye határtalan örűmnek volt a napja az egűsz erdélyi magyarság számára. De résztvett az örűmben s műltányolta az új tudományos intűzetet az egyetemes magyarság is. Az abszolutizmus éveiben vagyunk, amikor a már elűbb megalakult rokon magyar intűzműnyek (Akadémia, Kisfaludy-Társaság) vagy sehogy, vagy csak bűnán műkűdhettek. És Erdélyben vagyunk, ahol a magyarságnak kollektív, erűket osszegűjűtű szerve műg a megelűzű korban is alig volt az egűedűli Erdélyi Gazdasági Egyesűleten kívűl. És most vűgre a Mikó buzgolkodására és bűkezőű alapításából megalakulhatott állami támogatás nélkül, sűt az állami tényezűk részűrűl bizalmatlansággal telt légkűrben az az egyesűlet, mely hivatva volt a Nemzeti Műzeum és a Magyar Tudományos Akadémia egűesűtett feladatát betűltetni. Hogyne örűvendett volna hát minden magyar szűv Erdélyben és Magyarországon egyaránt!

Az őszinte örűvendezűk kűzű tartozott a Magyar Tudományos Akadémia is. Műltatlan is lett volna, ha nem így törtűnt volna, ha az erdélyi megmozdulást kicsinylűleg veszi tudomásűl, vagy éppen fűltűkenyke-

⁶ Az Erdélyi Műzeum Egyesűlet törtűnetűre vonatkozűlag l. Szilágyi Sándor: *Az Erdélyi Műzeum elűzműnyei*. Budapesti Szemle. 1859; Jakab Elek: *Az Erdélyi Műzeum-Egűlet alakulű gyűlűsűn*, u. o.; *Az E. M. E. és a Műzeum*. Kolozsvárt. 1910. (A fűlszázados fennállás alkalmából szerkesztett díszmű); Kelemen Lajos: *Az Erdélyi Műzeum elűzműnyei*. Erdélyi Műzeum, 1909. évf. 353—375. l.; U. az: *Az E. M. E. műltja és jelenje*. Kolozsvár, 1913. Mikóra vonatkozűlag l. Erdélyi Pál: *Grűf Mikó Imre emlékezete*. Kvár. 1911; Kristűf Gyűrgy: *Erdély Szűchenyi Istvánja*. Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929. évf. 328—337. l.

dik. Ez csökkentette volna az új tudományos egyesület tekintélyét, létrehozóinak lelkesedését, az iránta táplált bizalmat és várakozást, s zavarólag hatott volna a magyar tudományosságra s azon túl s azon át magára a magyarság egész gondolatvilágára. Nem ez történt. Az Akadémia ugyanis az újszülött rokon sarjadékot nem fanyalogva, de bízó örömmel fogadta s ennek jelentőségét, hivatását félre nem ismerve, mint saját testvérét s leghivatottabb munkatársát üdvözölte. Ahogy várni lehetett s ahogy tényleg Erdély számított is rá. Az Akadémián kívül üdvözölte az E. M. E-t a Magyar Nemzeti Múzeum, a Természettudományi Társulat, a Földtani Társulat. Sőt üdvözölte két rokonszerű erdélyi szász egyesület is, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde és a Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften (a románság Astraja csak a következő évtizedben alakult meg).

Mindenfelől megértéssel, bizalommal üdvözölték az E. M. E-t. Előszörban a Magyar Tud. Akadémia felelt testvéries meleg örvendezéssel már előzőleg is, a Mikó október 24-én kelt hivatalos meghívójára . . . „Beteljesedve látjuk — úgymond — kedves testvérhazánkhoz közel hetven év óta annyiszor nyilatkozott forró óhaját, hogy végre valahára tudományos középponttal bírjon. De beteljesedve látjuk . . . e nemzeti Akadémia közös óhaját is: Jól tudva, mily hathatós eredményeket várhat egy ilyen tudományos egyesülettől az összes magyar tudományosság, mily lényeges segedelmekkel biztatja akadémiánkat is a vele teendő kézfogás . . .

Tisztelve azon hazafiakat, kik e sokat ígérő alkotmányhoz összehordták a köveket, tisztelve azokat, kik abban az új élet világát meggyújtani szövetkeztek: Megkértük és kiküldtük képviselőinkül b. Eötvös József urat, e tudományos Akadémia alelnökét, Bartakovics Albert egri érsek urat, Akadémiánk igazgató tanácsosát, úgy Danielik János apát, Csengeri Antal és Kovács Gyula urakat tiszteleti, rendes és levelező tagjaink sorából, hogy személyes kifejezői legyenek hazafiúi résztvevő örvendezésünknek és atyafias kézfogásunknak . . .”⁷

Valóban az idősebb testvér buzgó örvendezését, biztató bizalmát, a magyar tudományosság és irodalom egységes szellemét képviselte és fejezte ki az Akadémiának nemcsak ez üdvözlő átirata, hanem a megalakulás ünnepélyén megjelent küldöttség is. Ennek vezetője báró Eötvös József volt, az Akadémia alelnöke, tagjai pedig az átiratban jelzett tagok, de Bartakovics Béla nélkül.

Az Akadémiában, hol Mikó csak ép e napokban, nov. 1-én foglalt széket *Erdély különválása* c. értekezésével, a nov. 7-i gyűlésen Kubinyi Ágoston tett formális indítványt, hogy az Akadémia az E. M. E. alakuló gyűlésre a már elhatározott írásbeli üdvözlésen felül biztalmányt nevezzen ki jeléül a barátságnak és szeretetnek. A kitörő örömmel elfogadott indítvány értelmében a küldöttség tagjaiul jelöltettek ki: báró Eötvös alelnök, Bartakovics Béla, Danielik János, Kubinyi Ágos-

⁷ Az Akadémia üdvözlő iratából. Kelt. 1859 nov. 1-én. L. Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei I. köt. (szerk. Brassai S.) 23. l.

ton, Lukács Móric és Toldy Ferenc, az akkori hírlaptudósítások szerint. E névsor azonban több változáson ment át. Toldyt betegség verte⁸ le s Lukács Móric sem tudott résztvenni. Nov. 15-én Eötvös azt írja Mikónak (I. sz. levél), hogy kivüle Bartakovics, Kubinyi, Csengeri és Tóth Lőrinc vesznek részt. A valóságban Eötvös, Danielik, Csengeri és Kovács Gyula érkeztek meg Kolozsvárra nov. 22-én este. A küldöttség tagjai egytől egyig súlyos, tisztelt egyéniségek s így maga az egész küldöttség is mindenképen méltó volt az alkalomhoz. Eötvös egymagában is méltán képviselte volna az Akadémiát. A nagytekintélyű képviselőből Bartakovics Béla kényszerű elmaradása mégis lehangoló hatást keltett. Ugyanis Eötvös mellett Bartakovicsot, a hajlíthatatlan és rendkívül népszerű egri érseket, várta leginkább Kolozsvár. „Tiszteletére nagy előkészületek voltak intézve mind a város, mind az egyesület részéről; a kath. és protestáns iskolák ifjúsága, az egyesület és a város fényes küldöttséggel állott készen ő fmg. fogadására s gr. Mikó ő excja tartott volna üdvözlő szónoklatot.“ Bartakovics népszerűsége s az erdélyiek vágyakozása őt szemtől-szembe látni, az akkori politikai helyzetből s Bartakovicsnak többek között a protestáns patenssel kapcsolatos szabadelvű és alkotmányos magatartásából érthető. Ezért „vette sajnálattal s nagy szenzációval mindenki, hogy az oly nagy tisztelettel várt érsek ő Excja nem jelent meg.“⁹ Elmaradásának okát az akkori lapok nem jelezték.

A küldöttséget Kolozsvár s Erdélynek nagy számban összegyűlekezett magyarsága így is tüntető lelkesedéssel fogadta. „Minden ajkon az ő nevük volt. Mindenki őket vágyott látni“ írja Jakab Elek. Este a piacleret majdnem belepő nagy sokaság fátylószerűen s szerenád-dal tiszteelte meg a küldöttség vezetőjét, Eötvöst, ki a Bánffy gubernátor házában és utódánál volt megszállva. Nagy Péter kolozsvári ref. lelkész, a későbbi neves püspök, mondotta az üdvözlő beszédet. Elragadó beszédére Eötvös meghatottan felelt. Úgy a Nagy Péter, valamint az Eötvös beszédének gondolatmenetét közölte Jakab Elek. Az Eötvösét így¹⁰: A nemes báró az üdvözlést köszönettel fogadta, örömet fejezte ki az irántuk nyilvánult rokonérzés fölött. Elmondta, hogy ők, midőn a Királyhágón átléptek, nem vendégeknek érezték magukat, nem léptek idegen földre. Úgy érzik ők, hogy testvéreik közé jöttek, hazájuk egyik részéből a másikba utaztak, ők a két testvérháza magyarságát csak egy népnek tudják képzelni. A beszédet gyakran szakította meg a harsogó éljen, jegyzi meg ugyancsak Jakab. Vala-

⁸ Toldy elmaradásának igazi oka azonban nem betegség, hanem más. „Nem bocsátkozom a feletti fájdalommal fejtegetésébe, hogy ez ünnepélytől, melyen szívem és lelkem jelen lesz, személyesen el kellett maradnom. Egy az István-Társulat Encyklopédiája irányában felvállalt kötelezettség tette ezt rám nézve lehetetlenné. Azt hittem, karácsony előtt nem kerül cikkemre a sor, — de biz az most került. Évek óta lestem ez örömet, de — sic fata...“ Toldy Ferenc sajátkezű kiadatlan levele Mikóhoz 1859. nov. 19-ről. Az E. M. E. Mikó levéltárában.

⁹ A Kolozsvári Közlöny tudósításai. 1859. évf. 481. l.

¹⁰ Budapesti Szemle. 1859. évf. 352. l.

mennyi egykorú tudósítás feljegyzi azt, hogy Eötvös meghódította a szíveket.¹¹

Másnap, november 23-án, folyt le a tulajdonképeni ünnepélyes megalakulás. Az Akadémia küldöttait a terembe lépéskor hatalmas éljenzéssel fogadta a gyűlés. Először Mikó beszélt. Ünnepi megnyitója nemcsak szerencsés kifejezője az ihletett közhangulatnak, de böles történetfilozófiai tanulmány a magyarság boldogulásának eszméiről, céljáról. Mikó után Eötvös szólalt fel, üdvözölte az Akadémia nevében az alakuló Múzeum Egyesületet. E beszédét¹² ugyanaz a felfogás jellemzi, ami az Akadémia írásos üdvözlését, t. i. a magyar szellemi élet, a magyar tudományosság egységének gondolata és öröme. A szülő örvend az új intézmény létesülésének, benne a nemzet jövőjének egyik főbiztosítékát látja. A nemzet sorsa változott, feladatai is változtak. A tudományos kifejlődésre egy középpont (az Akadémia) nem elég s így az E. M. E. megalakulása nemzeti szükség. Nem az elkülönülés eszköze, hanem egységünknek kapcsa. Az alakuló gyűlés jegyzőkönyvének hivatalos fogalmazása szerint is Eötvös beszédét nagy lelkesedéssel fogadták. Az egykori tudósítások azonban különös melegséggel említik föl a beszéd bizakodó, felemelő hatását. „Gyönyörű beszéde — mondja az egyik egykorú tudósítás —, melynek fénypontját a költői szépen hasonlatok, a korszerű alkalmazás és politikai s nemzeti viszonyaink gyöngéd érintése képezték, oly jól esett szíveinknek, mintha saját érzéseinket, s gondolatainkat beszélte volna el a nagy statusférfi, mézajkú szónok s kedves költő. Könnyek kísérték a beszéd érzékenyebb helyeit s végül százszoros éljen.”¹³ Jellemző, hogy a történetíró Kövály László még ötven év multán is így emlékezik vissza: „Eötvös, a magyar Akadémia alelnöke és képviselőjétől olyan beszédet hallottunk, mely minden ember fejét egy fővel emelte.”¹⁴ Ez ünnepélyes szerepen kívül az Akadémia küldöttségének más hivatalos feladata nem volt. A három napig tartó tanácskozáson résztvettek ugyan, de csak mint hallgató vendégek. Azonban Eötvös megbízatásához mintegy hozzátartozott, hogy felszólaljon az ünnepélyes alakuló gyűlést követő lakomán. Ez a szereplése is hivatalosnak mondható, mert a nagy nyilvánosság előtt történt. A lakomán jelen volt Erdély szellemi és születési arisztokráciája s maga Lichtenstein kormányzó főherceg is. E közebén mindjárt a legelején felköszöntötte gróf Teleki Domokos az Akadémia küldöttségét, kérve őket, hogy vigyék meg Erdély üdvözlését annak az intézetnek, melynek virágzását minden hazafi kívánja. Eötvös válaszul Erdély hölgyeire üritett poharat,

¹¹ „...Tiszteletünk tárgya, báró Eötvös leszállott a történeti emlékü báró Bánffy-ház fénycsarnokából, a nép közé vegyült s itt köszöné meg a jó kívánatot.” Vasárnapi Ujság. 1859. 49. sz. 583. l.

¹² Megjelent a Kolozsvári Közlöny és a Vasárnapi Ujság hasábjain, továbbá az alakuló gyűlés jegyzőkönyvében, Évkönyvek I. k. 4–5. l. s az Összes munkái VIII. köt. 239–43. l.: *A tudományos intézetekről* címen.

¹³ Vasárnapi Ujság. 1859. évf. 49. sz. 583. l.

¹⁴ L. Erdélyi Múzeum. 1909. évf. 658. l.

mondván, hogy: „A nem régen mult szomorú időkben, midőn Magyarhon polgárainak felsőbb rétegeiben a drága nemzeti nyelv idegenné vált, ezen árva lélek Erdély hölgyeinek ajkára menekült. Mondjunk ezen alkalommal is hazafias köszönetet és éltsük Erdély lelkes hölgyeit.”¹⁵ Másnap a folytatólagos közgyűlés kezdete előtt a református és unitárius egyház férfiai: papok, tanárok és az iskolák gondnokai a két helyettes püspök, Bodola Sámuel és Székely Mózes, vezetése alatt tisztelegtek Eötvösnél, szállásán. Bodola ref. h. püspök tolmácsolta a köztisztelet érzését. Eötvös megilletődött szívvel fogadta. Válaszában dicsőítette Erdélyt, hol a vallásfelekezetek kezdettől fogva példás egyetértésben éltek s élnek. Ez egyetértés fenntartása kétszeresen szükséges azon veszélyek ellen, melyek a kereszténységet ma Európaszerte fenyegetik. Eötvös 24-én gróf Mikónál, 25-én gr. Kemény Sámuelnél, 26-án báró Radák Istvánnál vett részt ünnepi ebéden. Az estéték házigazdájánál, báró Bánffy Albertnél, töltötte. Mindenütt ünnepelték Eötvöst s az Akadémia képviselőit.

A közgyűlés lezajlása után, nov. 26-án délután négy órakor indult vissza Eötvös. Mintegy negyven kocsis kísérte ki a városból (vasút még nem volt). Mindenkinél kedves emléket hagyott maga után. Magával vitte az erdélyi magyarság forró szeretetét.

Eötvös az Akadémia dec. 5-i osztályülésén, mint a küldöttség vezetője, örömmel jelentette a E. M. E. megalakulásának megtörténtét s hálásan említette fel azt a lelkesültséget, mellyel Kolozsvárt fogadták. Ez ünnepélyes fogadtatásban biztos jelét látja annak, hogy nemzetünk érdeklődik a tudományos intézetek iránt s alaptalan az az aggodalom, hogy Erdély a tudomány terén külön akar válni. A két jelentés meghallgatása után Kubinyi Ágoston indítványára az Akadémia levélben mondott köszönetet a Múzeum előljáróinak azon szeretetért, mellyel a küldöttség fogadtatott.

Ime Eötvös első útja Erdélybe. Igaz, hogy csak Kolozsvárt fordult meg, de olyan alkalommal, melynél jelen volt Erdély egész magyarsága, ennek a magyarságnak történeti multja, jelen lelkesedése, életereje és biztató jövője. Jött, látott és győzött. Az a levele, melyet Pestre hazatérte után Mikóhoz írt (l. II. sz. a.) érezteti, hogy Eötvös személyét illetőleg is mennyire meg volt elégedve a kolozsvári fogadtatással. De teljes határozottsággal mutat rá látogatásának személyfölötti jótékony hatására, a nemzeti egységérzet erősödésére. S valóban ez Eötvös első erdélyi útjának szellemtörténeti jelentősége: *a magyar tudományosság összefogó, zavartalan egységének képviselése és megpecsételése.*

Eötvös most említett (II. sz.) levelében azonban nemcsak arról számol be Mikónak, hogy milyen hatást váltott ki Pesten kolozsvári látogatása, hanem jellemzi az akkori pesti politikai közhangulatot is, amely az Ausztriára nézve kudarcra végződött olasz-osztrák háború következtében a feszültségig bizakodó volt. Lent, de most már fent Bécsben is, mindenki érezte, hogy a jelen rendszer tovább fenn nem tartható. Véle-

¹⁵ Szabó Samu feljegyzése. Az E. M. E. és a Múzeum. 90. l.

mény különbség nálunk látszólag nem létezik, — írja Eötvös. Ragaszkodni szigorúan a törvényességhez s nyugodtan bevárni a dolgok fejlődését a nélkül, hogy a jelenleg létezőt megtámadnánk, vagy *annak részletes módosításához segédkezet nyújtnánk*. Ez az általános nézet, mely alatt azonban mégis némi véleménykülönbség rejlik, amennyiben a törvényes állapot alatt sokan a 48-i törvényeket, egyesek a 47 előtti állapotokat értik. Miután azonban minden jogi fogalmak szerint törvényes állapot csak az lehet, ami a két táblán keresztülment s a király által szentesített törvényen nyugszik *s miután ennél fogva a 48. előtti állapotok a jelen pillanatban csak épen úgy mondathatnak törvényesnek, mintha valaki a Hunyadiak alatti viszonyokat akarná életbe léptetni, ez utóbbi nézet mellett csak néhány ókonzervatív nyilatkozott*.¹⁶

Eötvösnek ezen szavai, míg egyfelől rendkívül szabatosan jelölik meg a passiv ellenállás további fenntartását, pontosan rávilágítanak politikai felfogásának gyökeres változására s e változás kezdőpontjára is.

Ismeretes ugyanis, hogy Eötvös idáig röpirataiban és más nyilatkozataiban is elfogadta az alkotmányos alapon újra szervezendő összbirodalmi eszmét. Csak az imént, 1859 április elején megjelent iratában is — *Garantien der Macht und Einheit Österreichs* — azt fejtegette, hogy Ausztria hatalmát csak két dolog biztosíthatja: az erő-összpontosítás és a belső egyenlenség okainak megszüntetése. Az elsőt csak központosítás által érheti el, a második meg azt követeli, hogy a monarchia egyik része se kapjon a másiknál előnyösebb állást, sőt mindeniknek viszonya az egészhez „egészen“ azonos legyen.¹⁷ Eötvös az általános birodalmi gyűlést (Reichsrath) föltételezi, mint törvényhozó testületet elfogadja. A márc. 4-i octroyalt alkotmányról tulajdonképpen nagy elismeréssel szól, csak egyes részleteit kifogásolja. De általában olyannak mondja, mely Ausztria alkotmányos igényeit kielégítheti.¹⁸ Hazafias érzéséhez, következtetéseinek gondosságához nem férhet szó, de lábát nem vetette meg a nemzet jogaiba... Röpiratai keveseket elégitettek ki.¹⁹

Eddig vallott felfogásával homlokegyenest ellenkezik e levélben kifejtett mostani álláspontja, mely a 48-i törvényeken kívül más alapot el nem ismer. Nem a jelenleg fennálló rendszert; semmit, ami 48 után történt, de nem a 48. előtti állapotot sem. Ez utóbbira visszatérésnek csak annyi jogi alapja van, mintha valaki a Hunyadiak korát akarná visszaállítani. Meglepő e változás az Eötvös gondolkozásában s szinte föl villanyozza az olvasót az a finom gúny, mely a Hunyadiakra hivatkozással ad oculos demonstrálta az ókonzervatívek álláspontját, de magának Eötvösnek eddig vallott összmonarchiai elvét is.

Mindebben a novum nemcsak az Eötvös politikai felfogásának változása, hanem érdekes s megfigyelendő a változás kezdete, az időpont is. Az a kérdés t. i., hogy Eötvös mikor mondta ki a Magyarországra

¹⁶ Az aláhuzások a cikkirótól származnak.

¹⁷ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. 209. l.

¹⁸ Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon*. II. k. 214. l.

¹⁹ Voinovich Géza: *Báró Eötvös József össze munkái*. XX. k. 277. l.

egyetlen helyes végkövetkeztetést, hogy kiindulásul csak az 1848. évi törvények szolgálhatnak. Erre vonatkozólag Voinovich csak általánosságban jegyez meg annyit, hogy lassanként izmosodott meg²⁰ Eötvösben a csonkíthatatlan történelmi jog óvatos elismerése. Ellenben Ferenczi Zoltán Eötvösnek a szóban forgó levele, sőt az 1860. április 1-i királyi kézirat után írt és megjelent *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands* c. röpiratát ismertette, az összefoglaló jellemzésben határozottan megállapítja, hogy Eötvös e művében (tehát 1860. áprilise után) visszatér ugyan a dualizmus eszméjére a 48. előtti alapon, de az egyedül helyes végkövetkeztetést: hogy kiindulásul csak az 1848. évi törvények szolgálhatnak, nem mondotta ki.

Pedig kimondta már 1859. dec. elején, mint a hivatkozott levél tanúsítja. Határozottan és végérvényesen visszatért Eötvös nem a 48 előtti alapra, hanem tisztán és félreérthetetlenül magukra a 48-as törvényekre. Még pedig kimondotta nemcsak egyszer, magánúton és csak Mikónak, hanem többször és teljes felelősséggel magának a legilletéke-sebb tényezőnek, az uralkodónak is. Az V. sz. levélben, amelynek kelte (1860 május 5) pontosan egybeesik Ferenczi adatai szerint is a *Sonderstellung* stb. c. röpirat írásának idejével, ezt írja Eötvös Mikónak a vezetésre hivatottak ingadozásának felemlítése után: „Mi engem illet, a császárnál leadott nyilatkozatomban, melyre kinevezésem által kényszerítve valék, a 848-iki törvényeket jelöltem ki azon alapnak, melyet kiindulási pontul kell elfogadnunk s mentől többet gondolkoztam e tárgyról, annál tisztábban láttam, hogy más út nincs előttünk. Ezt kívánja a jogszerűség, ezt parancsolja a nem nemes osztályok aggodalmái. Hassál az erdélyi közvéleményre úgy, hogy ott is mindenki csak a 848-iki törvények visszaállítását vegye jelszavául.“

Ez adatokból világos, hogy Eötvös az egyedül helyes végkövetkeztetést már 1859 végén kimondotta nemcsak Mikónak, de az uralkodó előtt is, még pedig a Ferenczi említette kihallgatás²¹ előtt kerek esztendővel. E megállapításból az is következik, hogy Ferenczi a *Die Sonderstellung*ban nem vette észre helyesen és világosan az Eötvös megváltozott politikai felfogását, amely e műben sem lehet más, mint az előbb keltezett, Mikóhoz írt levelekben s főként mint az uralkodó előtt kifejezett szintén korábbi nyilatkozatában, amelyre maga Eötvös is hivatkozik. Egyenesen képtelenség feltételezni, hogy félénkebb és tartózkodóbb volt volna Eötvös külföldön (Lipszében) megjelent röpiratában, mint az uralkodó előtt. A fordított kettősség, a fordított ingadozó óvatosság még megmagyarázható volna. Így azonban lehetetlen tudomásul nem vennünk — a Ferenczi felfogásától eltérően — azt, hogy Eötvös már 1859 decemberében, kolozsvári útja idején ráállott az egyedül helyes alapra, a 48-i törvényekre s attól soha többé el nem távozott. Tehát nem a *Die Sonderstellung*ban sem.

²⁰ Voinovich i. m. 272. l.

²¹ Ferenczi Z. i. m. 273. l.

III. A második erdélyi út: a magyar közjogi álláspont egységéért.

Egészségi állapota, fia tanulmányútja, az erdélyi díszpolgár. A szászok között Besztercén a Verein für Siebenbürg. Landeskunde ünnepi közgyűlésén és Segesvárt. Magyar-szász és magyar-román politikai barátkozások. A székelyudvarhelyi „revolúció”. Az út vége.

Lehetséges, bár tényleges adataink nincsenek rá, hogy egyebek mellett a Kolozsvárt tapasztaltak is előmozdították Eötvös politikai álláspontjának gyökeres változását. Bizonyos azonban, hogy kolozsvári útjának voltak más konkrét következményei is.

Ezek közé tartozik az, hogy a kolozsvári személyes érintkezés rendjén közte és Mikó közt a baráti viszony most már teljessé és közvetlenné melegeedett s ennek eredménye, hogy ezóta sűrűbben leveleznek, magán- és közügyekről többször eszmét cserélnek, egymást a közügyekben is kölcsönösen támogatják. Csak bizalmas, meghitt baráttól szokás pl. olyan segítséget kérni, olyan felvilágosítást és tanácsokat szívesen elfogadni, mint amilyent Eötvöstől kért és fogadott el Mikó, aki az 1860. év második felében fiát Fazekas József nevű derék nevelője kíséretében külföldi (német) egyetemre akarja küldeni. És csak bizalmas barátnak szokás oly aprólékos, egyébként a közhangulatot is híven jellemző eseményekről beszámolni, ahogy Eötvös teszi, amikor részletesen megírja Mikónak, hogy milyen a pesti tanuló ifjúság hangulata s hogy e feszült és nem épen veszélytelen helyzetben kénytelen fiát, — Lorándról, a későbbi világhírű tudósról van szó, — aki máris három politikai színezetű excessusba keveredett, noha csak 11 éves, egyelőre az iskolából kifogni s otthon tartani. Ami pedig a közdolgokat illeti, Mikó azon legelsők között van, kik tekintélyes adománnyal sietnek elősegíteni a célt, hogy a tudománynak háza legyen, az Akadémia palotája felépüljön. Viszont Eötvös is segít Mikónak az által, hogy alapítókat, adományokat gyűjt az E. M. E.-nek s úgy reméli, hogy megmutatja, hogy az Erdélyi Múzeumnak nem egészen haszontalan tagja (lásd a III., V. és VI. sz. levelet.). Valósággal lelkiismereti kérdésnek tartja Eötvös, hogy a Múzeumnak tagokat gyűjtsön.

De nem feledte el Eötvöst az erdélyi közvélemény se. Ennek jeléül vehető, hogy Székelyudvarhely városa 1859. dec. 14-én Eötvöst Mikóval együtt díszpolgárává választotta meg. Az indítványt a város azon küldöttei terjesztették elő, kik a Múzeum alakulógyűlésén a várost képviselve, Eötvössel és Mikóval személyesen is találkoztak, t. i. Solymosy Károly polgármester, Bors Lázár róm. kath. főgimn. tanár és Bacsoni Ádám ref. lelkész. Az indítványt a város közgyűlése egyhangulag fogadta el. E kitüntetés erkölcsi értékét kicsinyelni nem lehet. A polgári érdemek elismerésének akkor más módja nem volt s így Székelyudvarhely választását szinte az erdélyi magyar közvélemény őszinte visszhangjának kell tekintenünk annál is inkább, mert a fennálló rendszer még az efféle ártatlan tiszteletnyilvánítást sem nézte jó

szemmel. Csak nagy érdem részesülhetett még ilyen elismerésben is és csak lelkes, bátor emberek részéről. Így nézve a dolgot, Mikó is, Eötvös is jóleső érzéssel fogadták a díszpolgári oklevelet.*

Eötvös mostantól Erdélynek csakugyan nem vendége, hanem honpolgára, kiben a régi, még 1857 óta élő vágy, hogy Erdélyt felkeresse, beutazza, folyton erősödik. Kolozsvárt csak Erdély fiait ismerte meg egy ünnepi cselekedet felemelő s egy azonos eszméért összedobbanás lelkes kedélyállapotában. Erdély természeti, földrajzi, történeti sok-sok szépségéből keveset látott, magát a küzdelmes népet meg egyáltalán nem, bár a kolozsvári napok alatt számos ismeretséget kötött. Így aztán egyre több szál vonzotta Erdélybe. Úgy látszik, Mikóval már előbb megbeszélték a dolgot, mert már 1860 márc. 8-i levelében azt írja: „mikor a jövő nyárra hozzátok lejövök“.

Elhatározását tetté érlelte fiának, Lorándnak, nevelési érdeke is. Ugyanis kíváncsúnak és lehetőnek látszott az, hogy a tizenkétéves, szépen fejlődő ifjút is magával vigye Erdélybe. E mellett kétségtelen és fő célja volt a magyarság érzelmi egységének fokozása, s ha lehet és amennyiben lehet, ez érzelmi egységbe a szász és román nemzet irányadó elemeit is belevonni.²²

Erre nagyon kedvező volt az akkori általános politikai helyzet és hangulat. És kitűnő alkalomnak ígérkezett a szász kultúregyesületnek, a Verein für Siebenbürgische Landeskundenak évi ünnepélyes nagygyűlése, melyet ez évre Besztercére aug. 13. s következő napjaira hívtak össze.

A szászok honismertető egyesülete ekkor már két évtizedes, eredményekben gazdag multra tekintett vissza. Célja és tevékenysége nagyjában ugyanaz szász viszonylatban, mint az E. M. E.-é a magyarságra nézve. Ezért csak természetes, hogy amint említettük, a Verein az új s rokonszerű E. M. E.-t megalakulásakor melegen üdvözölte s munkásságához sikert kívánt annál is inkább, mert annak elnökét, gróf Mikót, az egyesület különösen tisztelte. A két rokonszerű egyesület barátságos viszonya azonban akkor sokkal fontosabb jelenség volt, mint amennyit a látszat ma mutat. Az erdélyi magyarság jól tudta, mert nem volt titok, hiszen országgyűléseken történt, hogy az E. M. E.-t régebben, 1848 előtt a szászok féltékenysége miatt nem lehetett felállítani. Úgy 1791-ben, mint 1842-ben a szász nemzet követői az országgyűlésen tiltakoztak a Múzeum felállítása ellen. Majd népük anyagi érdekeit féltették, ha a Múzeum országos közrovatalból tartatik fenn, majd nemzetiségüket, t. i. ha a Múzeum országos, állami intézet leend. Ezért nem szentesítette akkor az uralkodó a vonatkozó országgyűlési határozatokat. Közben a szászság megalakítja maga számára a Vereint, sőt meg második tudományos célú szervezetét is, a Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften-t. Megalakul ezek után az E. M. E. is. De megal-

* Annak kiállító-leíróját (az Eötvösét egy ottani r. kath., a Mikóét meg egy ref. diák, Gál Domokos, készítette) 20—20 frt.-al jutalmazták. (III. sz. levél.)

²² Ferenczi Zoltán i. m. 214. l.

kul úgy, hogy annak létrehozása, fenntartása a szász népet nem fogja terhelni. Megalakult, de nem országgyűlésileg, hanem társadalmi úton, egyes magyarok áldozatkészségéből. Így tehát kizártnak vehették, hogy az ekként megalakult magyar egyesület bármely változás esetén is veszélyeztesse a szász nemzet nyelvét, irodalmát, műveltségét. Becsületére válik a szászságnak, hogy most, miután meggyőződött, hogy egyik régebbi aggodalma sem indokolt, őszinte örömmel üdvözölte az E. M. E.-t, mint munkatársat.

De nemcsak a közművelődés, hanem az országos, az állampolitika kérdéseiben is most, 1860-ban, közeledés mutatkozott a magyar és szász vezető rétegek közt. Erősödött a szászok körében is az unió pártja, az unió helyre- és visszaállításának szükségessége s e szükségeség elismerése és kielégítésének követelése. A százados villongások után a két nemzet, magyar és szász, kiengesztelődve nyújtottak egymásnak kezét. A „Honismertető Egyesület“ besztercei ünnepe volt a pecsét, mely a szíveket egybeforrasztotta, jó és rossz napok örömeinek és terheinek együttviselésére — így kezdődik még a Pesten megjelenő Politikai Ujdonságok vonatkozó jelentése is.²³ Gondolható, hogy mennyire örvendetes volt mindez a legközvetlenebbül érdekelt erdélyi magyarság előtt.

E testvériség megpecsételésében legnagyobb szerepe volt magyar részről Mikónak, de nem jelentéktelen a báró Eötvösé sem.

Mikó a korábbi időkben együtt hivataloskodott a szász báró Bedeus Józseffel, a Verein egyik elhunyt alapítójával és vezető férfiával. Mint kiadatlan levelezésükből látom, bizalmas barátságban éltek. A Verein élő vezető emberei is, mint Trausch, Schuller, Libloy-Schuller, Trauschenfels, Müller, Bielz is ismerték, tisztelték Mikót, ki a Vereinnek maga is alapító tagja volt s mint ilyen, a gyűlésre is hivatalos. Mikó előre bejelentette, hogy a gyűlésen résztvesz. Elhatározását a szászok kellően méltányolták. Mikó a gyűlésen részt is vett. Nem egyedül, hanem több közismert magyar férfiú kíséretében jelent meg Besztercén. Útja diadalúttá ünnepélyesedett. Dézsen, Szamosujvárt, Bethlenben, Somkereken zászlókkal, üdvözlő beszédekkel fogadták. Beszterce küldöttsége Királyáramtig elébe utazott s ott Stebiger, Beszterce város polgármestere, üdvözlő beszéddel köszöntötte. Magában a városban nagy sokaság fogadta az érkezőket, minden arcon ragyogott a lelkesedés. Kilenc órakor fáklyászene, majd vacsora volt, melyen a magyarok is részt vettek. A szász ifjúság német dalaira Pongrácz Lajos híres kolozsvári cigányprimás zenéje felelt vissza, magyarjaink meg a Szózatot énekelték.²⁴ Másnap aug. 12-én a közgyűlésen is megkülönböztetett tiszteletben részesült Mikó, és a vele együtt jött magyarok, akik a szász ág. ev. istentiszteleten díszmagyarba öltözve jelentek meg. Az E. M. E.

²³ Politikai Ujdonságok. 1860. 35. sz. 551. l.

²⁴ A Kolozsvári Közlöny, valamint a pesti lapok tudósításai is (Pesti Napló, Politikai Ujdonságok, Vasárnapi Ujság) túláradó lelkes fogadtatásról számolnak be. Ugyanúgy a Kronstädter Zeitung, a Siebenbürg. Quartalschrift és a román Tribuna.

nevében Finály Henrik üdvözölte a gyűlést. Délben közebed volt, melyen Mikó az Erdély népei közötti atyafiságos egyetértésért ürített poharat, jobbot nyújtva a szász nemzetnek s kérve a Mindenhatót, hogy vezesse a két nemzetet egy akaratra és érzésre, legyen közöttük mind a tudomány, mind a társadalmi élet terén e naptól kezdve szent frigykötés és barátság.

E napon, aug. 13-án este megérkezett Besztercére báró Eötvös is. Egy napnyi késéssel ugyan, de végre mégis útra kelhetett Erdélybe. E hetekben annyi teendője volt s egészsége is úgy meggyengült, hogy már-már visszalépett az utazástól. „Eddigi tapasztalásom szerint ítélve — írja aug. 3-iki (VII. számú) levelében — sem egészségem javulni nem fog, sem munkám fogyni, s így miért ne kövessem barátságos meghívástokat, inkább most, mint jövő évre.“ Aug. 11-én indult el Eötvös Pestről postakocsin;²⁵ 12-én estére Kolozsvárra érkezett s ott most is báró Bánffy Albert baráti vendége volt. Vele volt fia, Loránd, s ennek nevelői: Vécsey Tamás, a római jog későbbi egyetemi tanára, és Keleti Károly, a későbbi statisztikus. Említett levelében Eötvös kívánsága szerint dolgozta ki barátja utazásának rendjét, melynek kezdetén és végén maga is részt vett volna. Egyszóval Eötvös útja jól elő volt készítve. Valami le nem győzhető akadály kényszerítette mégis Eötvöst, hogy nem tudott úgy indulni, hogy Mikóval együtt és egyszerre érkezzenek meg a besztercei gyűlésre. Azonban figyelem nyilvánult meg iránta abban is, hogy Bánffy Albert az Eötvös kedvéért szintén elmaradt Mikótól s másnap 13-án ő kalauzolta Eötvöst Beszterce felé.

Eötvös útját a nyilvánosságnak is tudtul adta a Kolozsvári Közlöny aug. 1-i száma. De csak általánosságban jelezte, hogy „hir szerint fiával együtt közelebbről Erdély szebb részeit fogja beutazni, mely alkalommal a jeles státusférfit több ideig fogna körünkbe mulatni.“

Magánúton az is köztudomásra jutott, hogy Mikóval együtt részt vesz a besztercei gyűlésen. Eötvös Kolozsvárról menet Dézsen állott meg rövid pihenőre, megnézvén az iskolákat, a templomokat s a város egyéb történeti emlékeit. Megérkezésénél öttagú küldöttség fogadta őt is, mint tegnap Mikót. Torma István, a város volt képviselője, üdvözölte a magyarság nevében. A dézsiek csak azért nem fogadták fényesebben Eötvöst, mert érkezése a legutolsó percig kérdéses volt. A sürgöny és Eötvös szinte egyszerre érkezett meg hozzájuk. Besztercén is lelkes éljenzéssel fogadta a nagy számban összegyűlt magyar és szász lakosság s az ünneplés csak akkor ért véget, mikor Eötvös szállására ért. Másnap reggel tisztelgő látogatást tett Eötvösnél a város polgármestere s a Verein elnöke, kiknek kíséretében aztán megjelent a gyűlésen. Kedves személyisége s nagy tudománya csaknem elbűvölte a szászok egész intelligenciáját. Mint egy évvel előbb Kolozsvárt a ma-

²⁵ És nem Szenttornyárról, mint ahogy Ferenczi írja i. m. 214. l.

gyarságnak, úgy nyerte meg most a szászságnak a szimpátiáját.²⁶ Eötvös és Mikó 14-én Weér Farkas, 15-én báró Löwenthal Samu vendégei voltak s így a szászokkal csak a 15-i búcsúlakomán vehettek részt. Küldöttség hívta meg őket s a szakadó eső ellenére is fáklyásmenet kísérte el a vacsorára. A felköszöntők sorát Mikó kezdte. A jelenlevő magyarok nevében megköszönte a szíves fogadtatást s a létrejött szép egyetértés eljövendő erkölcsi hasznaiért üritett poharat. A következő szónok, a szász Budaker, a magyar tudományt s annak jelenlevő két képviselőjét, Mikót és Eötvöst, éltette. Erre mondta Eötvös a bevezetésben emlegetett pohárköszöntőt, melynek szövege a következő:

Uraim! Engedjék meg, hogy az előttem beszélt tisztelt szónok eszméjét felkarolván, azt tovább fejtssem ki.

Minden nemzetnek, minden országnak, mely helyet foglal a nemzetek nagy családjában, megvan a maga küldetése, ki van tűzve a maga feladata, amelynek megfelelnie, amelyet megoldania kell, ha azt akarja, hogy megmaradjon és helyt nyerjen a történelemben.

Nekünk is megvan, Uraim, a mi feladatunk és ez az, hogy a nyugat műveltségét és polgárosultságát kelet felé ne csak megvédjük, hanem amennyire csak lehet, terjesszük is.

Őseink dicsőn feleltek meg e feladatnak a karddal és vitézségükkel. Nekünk tovább kell haladnunk nyomdokaikon, de már nem karddal, hanem a tudomány és az ész hatalmas fegyvereivel.

A tudomány pedig hasonló egy hegyhez, amelyre többen különböző oldalról felmennek. Minél magasabbra hágnak, annál nagyobb, tágasabb látkört nyernek, de annál inkább közelednek is egymáshoz és mikor a hegy csúcsára érnek, együtt vannak és kezet nyújtanak egymásnak.

Én tehát felemelem poharamat azt óhajtván, adja az ég, hogy a haza népei ériék el a csúcsot mihamarább és hogy kezet fogva, egyetértésben és dicső feladatuk közös megoldásában éljenek.

Éljen a nemes szász nemzet.²⁷

²⁶ „Báró Eötvös és gróf Mikó különös figyelem tárgyai valának. Magam is vagy tízszer meg kellett mutassam őket az utánuk kérdezősködőknek és megfelelni erre a kérdésre: vajon igazán oly nagy és tudományu ember-e ez az Eötvös.” Kolozsvári Közlöny. 1860. 282. lap.

²⁷ A beszéd szövegét közölte a Kolozsvári Közlöny (1860 aug. 23. sz.) s utána a Pesti Napló — magyarul, a Kronstädter Zeitung és a Siebenbürger Quartalschrift (1860. 604. l.) németül. Eltérés csak annyi, hogy a Kolozsvári Közlönyben az utolsó mondat nem fordul elő.

A besztercei eseményekről a Kolozsvári Közlönyben Finály Henrik számolt be. Valószínű, hogy cikkének kéziratát Mikónak és Eötvösnek is megmutatta. Ezért az Eötvös beszédének szövegét hiteles szövegnek lehet és kell tekintenünk.

Eötvös magvas és talpraesett köszöntője találóan fejezte ki a szász és magyar vezető politikusok célgondolatát és a szélesebb rétegek lelke mélyén táplált készséget is. E kis beszéd felemelő, lendítő ereje ma is megkapó. A besztercei lakomán épen túlárado lelkesedést váltott ki. Kitűnő pszichológiai rátapintással megnyugvást és önbizalmat keltett a magyar és szász nemzet jelenlevő reprezentánsaiban. De ugyanakkor és nyomban ráeszméltette a magyarságot és szászszágot a harmadik Erdélyben élő nemzetre, a románságra is. A szászok részéről Malmer, a magyarság nevében gróf Bethlen Gyula adtak kifejezést nagy tetszéssel fogadott pohárköszöntőjükben a lelkeket elöntő román szimpátiának s hívták bizalommal testvéries kézfogásra az erdélyi hegyvölgyeken a tudomány és műveltség csúcsa felé ugyancsak friss akarral neki indult román népet.

A románság iránt megnyilatkozó s önként kitörő barátságos hangulatot a besztercei gyűlés alkalmával Eötvös pohárköszöntője váltotta ki. De el kell ismernünk, hogy a hangulat erre is már régebben kedvezően alakult. A lefolyt tíz esztendő alatt a szászság a maga gyakorlott circumspectusságával véglegesen meggyőződött arról, hogy Erdély ügye a magyarság nélkül semmiféle ideiglenes vagy végleges provizoriummal meg nem oldható. Már pedig az erdélyi magyarság s így Erdély döntő problémája is az alkotmány helyreállításán sarkallott, természetesen az unió életbeléptetésével együtt. Hasonló meggyőződés kiérlelődésének jelei mutatkoztak most a román körökben is. Rájött, sok keserű csalódás után rá kellett jönnie a románságnak arra, hogy mennyire igaz Pulszky Ferenc szellemes megállapítása: a románság Béctől a megígért jutalom fejében azt kapta, amit a magyarságra büntetésül mértek ki. A külpolitikai viszonyok és Erdély jelenlegi sajátos helyzete a románság számára is csak a magyar problémán keresztül engedett eredménnyel kecsgettető kilátást. E felfogásnak, a magyar és román nép egymásrautaltságának határozott és nem épen jelentéktelen súlyú megnyilatkozása volt a sokat emlegetett híres komlókerti epizód, mely a besztercei gyűlés előtt néhány nappal, júl. 28-án folyt le Kolozsvárt.

Az történt ugyanis, hogy Reményi Ede, a világhírű hegedűművész, országos művészi körútja rendjén hangversenyt adott Kolozsvár közönségének. E hangversenyen megjelent nemcsak a zeneileg is művelt s a nagy művész iránt érthető nemzeti rajongással eltelt magyarság, hanem a román értelmiségből is számosan. Erre való tekintettel Reményi hangversenye keretében, de műsoron kívül, román dalokat is játszott. A betét, mire a hatóság csak nehezen és ideges kapkodás közben adott engedélyt, viharos tetszést váltott ki s a közönséget nemzeti különbség nélkül felvillanyozta. A hangversenyen támadt román-magyar baráti ölelkezést hangverseny után nyomban a Komlókert nevű nyári mulatóhelyiségben rendezett lakoma tetőzte be. Mint a Reményi hangversenyébe spontán, a pillanat hatása alatt vétetett fel a román melódia, úgy a komlókerti híres összejövetel is a pillanat hatása alatt ütődött nyélbe. A lakomán magyar részről oly férfiak éltették és köszön-

tötték a román nemzetet, mint K. Papp Miklós, a kiváló hírlapíró, Széchenyi Blick-jének fordítója, Kőváry Mihály, gróf Teleki Domokos, gróf Bethlen Gábor, Bethlen Farkas, báró Vay Béla, báró Podmaniczky Frigyes, gróf Lázár Móric, gróf Bethlen János. A nagy számban jelenlevő románság nevében a későbbi román nemzetiségi mozgalmakban is nagy szerepet játszó Rácz János — kétszer is, — Sipotár József, Már János, Demeter Mihály — szintén két ízben — éltették a magyar-román barátságot és egyetértést. A teljes, mindhárom erdélyi nemzetet magába foglaló egyetértésre törekvés már ezen az összejövelen is megnyilvánult, amennyiben gróf Mikes Kelemen nagy tetszés között felköszöntötte a távollevő szászokat.

A komlókerti eseménynek azonnal híre ment mindenfelé. Örömmel s lelkesedéssel tárgyalták az emberek az ott történeteket. Valamennyi egykorú erdélyi és magyarországi hírlapunk, mint nagyfontosságú s rendkívül örvendetes eseményről részletesen számolt be róla. Megemlékezett és méltatta még a Bukarestben megjelenő National is (1866. 63. sz.). Az epizód feltétlenül kedvező atmoszférát teremtett s a beszercei napok hangulatát jól sikerült prologként mintegy előkészítette.²⁸

Ezért és így végződtek oly szépen a beszercei napok. A korszak történetének egyik legbiztosabb emlékeztető eseménye zajlott le Besztercén: a magyarság és szászság fogott egymással testvéri kezét s hívta kézfogásra a harmadikat is, a románságot.²⁹ A három nemzet lelki közeledése befelé megkönnyebbülést keltett és a kölcsönös bizalmat növelgette. Az uralkodó abszolút rendszer számára pedig újabb hatalmas mementó és bizonyágtevés volt a mellett, hogy a divide et impera elv kikerülhetetlen csőd előtt áll, hogy az ügyek végleges rendezésének egyetlen módja az alkotmány helyreállítása 48-as alapon. Eötvös beszercei szereplése nagy mértékben fokozta a közvélemény ilyen irányba terelődését.³⁰

Besztercéről Gernyeszegre ment Eötvös gróf Teleki Domokoshoz,

²⁸ Az emlékezetes jelenetről legrészletesebb tudósítást közölt a Pesti Napló 1860. évf. aug. 1. száma. Megjegyzendő, hogy Podmaniczky Frigyes, Vay Béla s a többi magyarországi mágnás, kik úgy a hangversenyen, mint a komlókerti eseményekben részt vettek, az épen akkor folyó lövészversenyek alkalmából tartózkodtak Kolozsvárt. Hasonlóképp érdemes felemlíteni, hogy Reményi hangversenyét más városokban is szinte tüntetőleg hallgatták meg románok és szászok egyaránt. A komlókerti jeleneten kívül még több más olyan eseménye volt ez évnek, amely a román-magyar egyetértés jegyében folyt le. (Pl. a Széchenyi-gyászünnepély Kolozsvárt és kivált Marosvásárhelyt. Ezekre nézve lásd Ürmössy Lajos: *Tizenkét év Erdély történetéből*. Temesvár, 1894. I. k. 223. kl.).

²⁹ A beszercei események közül nem maradhat említetlen az a kedves, bensőséges részlet sem, hogy a szász Malmer felköszöntötte Eötvös fiát, Lorándot is s azzal a kívánsággal fejezte be beszédét: Legyen jobb atyjánál... Ennyire megszerették a szászok báró Eötvöst.

³⁰ A beszercei napok fontosságát s abban Mikó és Eötvös szerepének nagy jelentőségét mutatja, hogy még az Augsburg. Allg. Zeitung is cikkezett róla, igaz, gúnyosan, ellenkező felfogással.

onnan másnap aug. 18-án Marosvásárhelyre. Itt, mivelhogy a császárnak kijáró hivatalos ünneplést zavarni nem akarta, mellékútakra kerülve hajtott szállására. A közönség azonban mégis észrevette s nagy tömegben, a céhek zászlóik alatt, tisztelgett előtte. 18-án délben gróf Toldalagi Mihály vendége volt Marosszentbenedeken, hol tiszteletére negyven terítékű lakomára gyűltek össze a vidék vezető emberei. Estére Bonyhára érkezett Bethlen Farkashoz, 19-én Medgyesen, Erzsébetvároson át, melynek küldöttsége Sárosig elébe utazott s a városban is ünnepélyesen fogadta, Keresdre érkezett, hol ugyancsak Bethlen Farkas vendége volt. 20-án Bethlen Farkas kíséretében Almakereken és Szászszentlászlón keresztül Segesvárra ment. Szászszentlászló szász ajkú népe szintén ünnepélyesen fogadta s a község előljárósága a következő beszéddel üdvözölte Eötvöst:

Méltóságos báró úr! Értésünkre esett — mondta németül a község szónoka, — hogy méltóságod ma, ezen az összes keresztyénségre, különösen a magyar nemzetre nevezetes napon, t. i. legnagyobb királyuk, Szt. Istvánnak emlékezetes ünnepnapján, átutaztában a mi helységünket, Szentlászlót is érinteni fogja; ennél fogva mi, mint ezen helységnek képviselői, bátorkodtunk méltóságodat, mint a velünk testvér magyar nemzet legnagyobb fiát, határunk szélén fogadni és üdvözölni. Midőn mi méltóságodnak határtalan tiszteletünket és szeretetünket nyilvánítjuk, üdvözöljük egyszersmind méltóságodban a szabadság és haladás emberét, éljen a két testvér Magyar- és Erdélyország összes népei között az egyetértés, éljenek az ezen egyetértés alapítói és elősegítői.³¹

Szentlászlói elébe utazott Segesvár negyven főből álló küldöttsége is. Ennek tagja volt a román esperes is. A küldöttség vezetője Bakon József szász ügyvéd fogadta Eötvöst üdvözlő szavakkal Segesvár városa nevében, hova valóságos diadalmenetben, 17 koci kíséretében érkezett meg. A szász gimnázium és múzeum megtekintése után, itt is közébeden ünnepelték Eötvöst, több pohárköszöntőben éltették.³² Még aznap este Székelykeresztúrra s másnap 21-én d. e. 10 óra tájt Székelyudvarhelyre érkezett.

Eötvös eddigi s további útjáról, a székelyudvarhelyi látogatását kivéve, az egykorú hírlapok, elsősorban a Kolozsvári Közlöny és a Pesti Napló tudósításai nyomán adtunk számot s fogunk tovább is beszámolni. A Kolozsvári Közlöny Eötvös erdélyi útja címen külön rovatot nyitott. Ezzel is dokumentálni akarta Eötvös útjának fontosságát, mely alapján véve nem volt és nem is lehetett más, mint egyszerű magán kirándulás, pihenésre és szórakozásra vágyó turistáskodás. Mégis az Eötvös személyisége és az ő személyisége által képviselt elvek az egyszerű nyári kirándulást általános érdekű, közéleti fontos-

³¹ A „nagylelkű tudósító“ a beszéd eredeti német szövegét is beküldte a Kol. Közlönynek. L. u. o. 290. l.

³² Erdekies, hogy Segesvár, valamint Beszterce városok tanácsa, utóbb feliratban köszönték meg Eötvösnek, hogy falaik között megjelent. L. Ürmössy Lajos i. m. 244. l.

ságú eseménnyé tették. Érthető, hogy a Kolozsvári Közlöny külön rovat nyitásával tisztelte meg Eötvöst. Az abban megjelent tudósítások áradozva emlegetik a mindenütt tapasztalt ünnepélyes fogadtatást s ismétlik, hogy Eötvös útja valóságos diadalút. Azt lehetne gondolni, hogy az egykorú magyar és német hírlapi tudósítások túloznak, hogy az áradozó kifejezésekben sokkal több a szeretet elfogultsága, mint a ténylegesen megtörtént valóság. Bármennyire is valószínű e feltevés, az adott esetben mégsem alapos.

Az Eötvös székelyudvarhelyi látogatásának lefolyását ugyanis nemcsak a hírlapi tudósításokból ismerjük. Megörökítette számunkra egy sokkal hitelesebb és kevésbé érzelmes szerző is: a politikai rendőrség, a zsandári hivatalos titkos jelentés. A két ellentétes forrás, a magyar hírlapok tudósítása és a zsandári jelentés a tényre nézve teljesen egybevágó előadású, sokszor még a kifejezések is azonosak. Csak épen a szó más; amott magyar, a rendőri jelentésben természetesen német. Mikor mindenki figyelemmel kísérte Eötvöst útjában, világos, hogy az abszolút rendszer jól kifejlesztett s éber rendőrsége is figvelt és jelentett. Bizonyosan figyelte Eötvös útját elejétől végig. De a többi vonatkozó titkos jelentés ismeretlen. Elkallódtak, vagy valahol raktáron hevernek. Az udvarhelyi jelentések azonban Mikó Imre levéltárában fennmaradtak.³³ Valószínűleg úgy kerültek e jelentések a Mikó birtokába, hogy 1864-ben, az ideiglenes alkotmányos világ idején Eötvösnek, vagy Mikónak valamelyik udvarhelyi tisztelője kiszedte a hivatalos akták közül s mint érdekes okmányt elküldte Mikónak elolvasás végett. Mikó pedig úgy is, mint érdekelt fél s úgy is, mint történetíró, gondosan megőrizte azokat s levéltárával együtt az E. M. E.-nek adományozta.

Mit tartalmaz az udvarhelyi titkos jelentés?

Azt, hogy már napokkal azelőtt hírllett Eötvös odaérkezése s az is, hogy a város ünnepélyesen fogja fogadni. Ezért a jelentést tevő zsandár nem mulasztotta el figyelmeztetni a város polgármesterét, hogy a fogadtatás meg nem engedhető. A polgármester viszont biztosította a parancsnokot, hogy csupán néhány képviselőtestületi tag élén fogja üdvözölni Eötvöst, a város díszpolgárát, de semmiféle más ceremónia nem lesz.

Május 21-én reggel azonban a környék birtokossága nagy számban összegyűlve, a város és a két felekezet (ref. és kath.) papságának, képviselőinek vezetése alatt a város határáig Eötvös elé mentek. Csatlakoztak a céhek is zászlóik alatt. Tíz órakor megérkezett Eötvös, Bethlen Farkas, fia s ennek két nevelője kíséretében. Ünnepélyes fogadtatása után a tömeg szétoszlott annál is inkább, mert a bárónak, ki lázas betegen érkezett meg, pihenőre volt szüksége. Egész nap nem is érintkezett senkivel, az időt szállásán töltötte, senki nem zavarta nyugalomát. Este nyolc órakor azonban minden előzetes bejelentés és engedély nélkül hirtelen nagy tömeg verődött össze a városháza előtt s cigány-

³³ L. Adattár B. I. és II. sz. alatt.

zene kíséretében s égő fáklyákkal vonult Eötvös szállása felé. Ott elénekelték a Szózatot s utána Bors Lázár kath. gimn. tanár üdvözlő beszédet mondott Eötvöshöz, melyet a tömeg éljenzése meg-meg szakított. A szónok köszönetet mondott a város nevében a látogatásban irántok tanusított kitüntetésért, szerencsésnek mondotta azt a kormányzatot, melynek tanácsosai között oly kiváló férfiú is van, mint Eötvös. Kifejezte reményét, hogy a mai nap Udvarhelyre nézve egy áldott korszaknak kezdete. A gyengélkedő Eötvös helyett Bethlen Farkas köszönte meg az üdvözlést. E közben a tüntető tömeg kétszeresére szaporodva, fáklyákkal, zeneszóval a városháza elé ment, elénekelte a Szózatot és Himnuszt, éltette Eötvöst, Magyarországot, a szászokat, románokat, sőt Kossuthot és Garibaldit is. A tüntetést, mely éjjelig tartott, Henter János birtokos, Bors Lázár és Mártonfi tanárok készítették elő, az előbbinek mérsékeltebb iránya győzván e két utóbbi revolucionárius iránya fölött. A résztvevők zömét az úgynevezett jobb társadalmi osztály tagjai alkották; az énekelők között meg ott voltak a helybeli gimnáziumok künnlakó tanulói. A fáklyásmenetet nem jelentették be a rendezők a hatóságnak, de a jelentést tevő zsandár nem tartotta célszerűnek erőhatalom alkalmazását. Mentegeti is magát. A pesti hasonló esetekre hivatkozik, hol a beavatkozás csak növelte a zavart. Különben is csupán öt zsandár állott rendelkezésére. Az éjszakai tüntetéseken kívül nagyobb rendezavarás nem is történt, az izgalom elmúlt, a nyugalom helyreállott a városban, de a hatás még sokáig mutatkozni fog.

Másnap reggel Eötvös meglátogatta a két gimnáziumot, az itteni várrmot s tíz órakor számos birtokos kíséretében elutazott Brassó felé.

Ezek a hivatalos esendőri jelentés főbb pontjai.

E kivonatos jelentésből is tüstént kivehető, hogy a zsandár hivatalos jelentése minden gyanakvás és ridegség ellenére is majdnem ugyanazon szavakat kénytelen használni Eötvös útjának elbeszélésére, mint a Kolozsvári Közlönynek, első pillanatban talán nagyon is magyar tudósításai. Sőt a zsandár jelentése a dolog természeténél fogva itt-ott még nagyobb lelkesedésről számolt be, mint a hírlapi tudósítások, amelyeknek a közlekedést³⁴ csak hangfogóval lehetett érinteniök, kifejezniök.

Eötvös útjának további része gyorsabb ütemben, kevesebb mozgal-

³⁴ Székelyudvarhely városának sajátos, a *lelkiismeretes* zsandári jelentés szerint majdnem forradalmi lángba is átesapó Eötvös-kultusza már az Eötvös első erdélyi útja előtt kezdetét vette. Az 1859 nov. 20-i Kazinczy-ünnepélyen Bacsoni Adám ref. lelkész ünnepi beszédnek nem egy saját készített jellemzést olvasott fel, hanem az Eötvös szép akadémiai Kazinczy-emlékbeszédét. Valószínű, hogy a Bacsoni szerencsés választása és szép előadása teremtett közvetlenebb érzelmi kapcsolatot az író Eötvös és az udvarhelyi lelkes magyarok között. Az Eötvös-kultusz terjesztésében lelkes társai voltak Bors Lázár, Henter János és Mártonfi Zsigmond. Bors Lázár, udvarhelyi róm. kath. gimnáziumi tanár. bölcseletet és latint tanított; 1868–1874 között a gimn. igazgatója. Mint hites ügyvéd halt meg 1874-ben. Mártonfi Zsigmond 48–49-ben honvéd hadnagy, ekkor szintén a kath. gimnázium tanára. (L. Szinnyi: *Magyar Írók*. VIII. k. 767. l.)

masszázzsal ment végbe s az eredeti tervnél rövidebb idő alatt fejeződött be. A változás oka Eötvös egészségi állapotának kedvezőtlenre fordulása. Eötvös ez év egész tavaszán gyengélkedett s a nyár sem hozott javulást. Május 5-én és aug. 3-án kelt levelében egyaránt emlegeti, hogy fáradt, pihenésre van szüksége, mert egészségi állapota nem jó. Annyira nem, hogy mindkét levelében kételkedik abban, hogy valaha is jobbra változik. De másfelől érzi, hogy szüksége van pihenésre, üdülésre, amihez Budán hozzájuthatnia nem lehet. Épen mert szórakozást, egészségének és kedélyállapotának jobbrafordulását remélte ez erdélyi úttól, azért már előre is nagyon tudott örüvendeni, mint semmi másnak.

Sajnos, öröme nem lehetett teljes. Szervezete, mely általában sem volt nagyon acélos s amely ez egész évben, utazása előtt közvetlenül is, állandó panaszra adott alkalmat, nem birta zökkenő nélkül az állandó tengelyezést, az utazásnak akkor még egyetlen módját. Naponta negyven-ötven kilométernyi út — pedig átlag ennyi esik — még a legerősebb szervezetet is próbára teszi. Aztán útja szellemi értelemben sem volt pihentető szórakozás. Állandóan volt gondja. Napról-napra vele volt fia, s bár gondos nevelő tanárok vigyáztak rá, ha egyéb nem, fia napi programjának megállapítása és irányítása az ő szülői töprengése és latolgatása nélkül meg nem történhetett. A maga üdülésébe, nyugalomkeresésébe illesztette be fia tanulmányútját. Világos, hogy a fáradt atya üdülése s egy serdülő gyermek tanulmányútja egymást kizárják. S mint rendesen, a szülő tagadja meg önmagát. Aztán aki utazás közben pihenni, üdülni akar, határozott cél kitűzése nélkül, csupán a maga egyéni kedvtelésének kielégítése végett indul útnak. Kerüli a nyilvánosságot, a közéleti férfiút egészen otthon hagyja. Eötvös azonban mint politikus, sajátlag pedig mint a negyvennyolcas alapra visszatérésnek és az uniónak propagálója jelent meg Erdélyben. Ezzel a céllal és ezen cél mellett magánkörben és nyilvánosság előtt izgatva vett részt Besztercén a szász Verein évi közgyűlésén s járta tovább sorra Erdély nagyobb helységeit. S ha még ezt is szabadon, senkitől sem korlátozottan tehette volna! De még ebben is vigyáznia, szavait, magatartását fegyelmeznie kellett, mert nyilván jól tudta, hogy a kormányzat éberén és pontosan ellenőrzi minden lépését, amint ezt az udvarhelyi jelentések igazolják is. Egyszóval mögötte volt az atra cura, nem is egyes számban. Politikai cél gondolatának propagálása s a vele járó társas lakomákban résztvevés, fia tanulmányútjának napenkénti elrendezése és a politikai eszélyesség diktálta folytonos feszült önfegyelmezés között és mellett ugyan üdülni lehetett-e az elfáradt gyenge szervezet s helyreállhatott-e a megrendült egészség és közérzet? Csak az ellenkező szokott beállani. Eötvössel is ez történt.

Lázas betegsége miatt Csik és Háromszék meglátogatásáról le kellett mondania. Ezért Udvarhelyről gróf Bethlen Farkas kíséretében, Előpatakon egy napi pihenőt tartva, Brassóba érkezett. Előpatakra meg Brassóba sokan jöttek át Háromszék fő- és köznemesei közül, hogyha már otthonukban nem, legalább a szomszédságban köszönthessék báró

Eötvöst. Többen csatlakoztak is kíséretéhez, úgyhogy Brassóban Bethlen Farkas mellett ott látjuk környezetében gróf Mikes Benedeket, gróf Kálnoki Pált, ifj. gróf Bethlen Gábort, báró Szentkereszty Zsigmondot, Béldi Albertet és Istvánt, továbbá számos előkelő székely hazafit.³⁵ Brassóban alaposan megnézte a város történeti emlékeit és maradványait. Ebből némelyek azt következtették, hogy adatokat gyűjt egy nagyobb történeti műhöz.³⁶ A brassói magyar olvasóegylet tagjai nagy számban összegyűlekezve tisztelegtek előtte. Molnár ref. lelkész üdvözölte nevükben Eötvöst. Délben az Eötvössel jött főurak és a brassói polgárok résztvevése mellett közebed volt, melyről ősi szokás szerint a lelkes, Eötvöst magasztaló pohárköszöntők sem hiányoztak. Este az épen ott játszó kolozsvári színtársulat szerenáddal akarta megtisztelni; de az ünneplésnek ez a része Eötvös kérésére és gyengékedése miatt elmaradt.

Másnap augusztus 25-én folytatta útját Fogarasnak, hová a kitűzött időnél 14 órával előbb, tehát váratlanul érkezett meg. Ezért ünnepélyes fogadtatása elmaradt. Azonban etédi Jakab György és társai fölismerték, amint a városban Lóránd fiával szertejárva a vár felé sétált; köréje csatlakoztak s most már Eötvös az ő kíséretükben nézte meg a várost. Ebéd után a fogarasi magyarok több csoportban tisztelegtek előtte s távozásakor Szebenig akarták kísélni, de Eötvös csak Bethlenig engedte meg. „Nagyobb és többre számított hódolati nyilvánításunk a nagy hazafi és irodalmi jeles férfi iránt, bár rövid időre és kevéssé terjedt, de a becses találkozás emlékei drága kincs gyanánt maradnak szíveinkben feljegyezve.”³⁷

A derült, meleg nyárvégi időjárás hasztalan kedvezett. Utasunk egészsége csak nem állott helyre. E miatt Szebenből, ahol nem sokáig időzött s főleg nem járhatott-kelhetett szabadon, Gyulafehérvárra szietett. Sem Szebenben, sem Gyulafehérvárt a nyilvánosság elé nem lépett. Egyetlen célja volt, hogy fáradalmait kipihenhesse, egészségét visszakapja, de úgy, hogy legalább fia tanulmányútja ne szenvedjen rövidülést. Céljának ez utóbbi része beteljesedett: fia nevelője kíséretében bejárta az abrudbánya-verespatak-zalatnai bányavidékeket s megmászta a híres Detonátát is.

Ide volt menendő az apa is a Mikóval előlegesen megbeszélt terv szerint. A Detonáta csúcsán szorított volna búcsúkezet a két férfiú. Abrudbánya lakói nemzeti különbség nélkül készültek a két férfiú fogadtatására, sőt a havasi románság is tömegesen készült üdvözölni az utazókat. Ez a ma már romantikusnak látszó, de mindenesetre szép és lelkesítő fogadtatás és kézfogás nem történhetett meg. „Egy szép alkalom maradt el arra nézve, hogy havasi népünk értelmisége kifejezze rokonszenvét a Detonáta vendégei iránt, kik közül b. Eötvös nagy tiszteletben áll az erdélyi románok közt egykorú közoktatásügyi oly in-

³⁵ Hölgyfutár. 1860. 847. l.

³⁶ Politikai Ujdonságok. 1860. 600. l.

³⁷ Kolozsvári Közlöny. 1860. 290—91.

tezkedéseiről, melyekben e nemzetiség iránt is méltó tekintettel volt; egy szép alkalom maradt el arra nézve, hogy a nemzetiségek önértésének s illetőleg kibékülésének nagyobb mérvű kezessége lehetett volna letéve azon férfiak kezébe, kik a magyar elem közvéleményét legnagyobb részben cselekvő pályájuk körül összpontosították. Ami azonban nyilvánosabb kifejezésre nem jutott, legyen maradandó a szívekben. Egy-más közt élő nemzetek szeressék minden viszonyok közt s becsüljék egymást.³⁸

Míg fia és ennek nevelői a Detonátát járták, addig Eötvös néhány napon át a gyulafehérvári róm. kath. püspöki palotában pihent hasonlóan kiváló szellemű házigazdája, Haynald Lajos püspök, vendégeként. Ide jött el Kolozsvárról búcsúzásra Mikó Imre, kit Besztercéről az E. M. E. és az Erdélyi Gazdasági Egyesület sürgős ügyei szólították volt haza. Búcsúköszöntésük nem a Detonáta csúcsán és nem a tervezett romantikus külsőségek között ment végbe, hanem az egykori nemzeti fejedelmek palotájául szolgáló róm. kath. püspöki rezidenciában. Ott kinn a tetőn Erdély természeti szépségeinek verőfényes tükre vette volna körül az egymásnak Istenhozzádot mondókat. Itt az első Árpádok uralkodása alatt fundált székesegyház tövénél, Erdély történelmi levegőjében a jövőt illetőleg bizalmat és hitet hirdető, a jelenre nézve megfontolást és felelősséget parancsoló emlékek és maradványok voltak a tanui a két rokon lelkiületű barát s azonos eszméktől áthatott férfiú bensőségesen komoly kézszerítésének. Bár egészsége nem állott helyre, mihelyt fia a detonátai kirándulásról visszatért,³⁹ betegen is útrakelt. Szeptember 3-án érkezett Szenttornyára s 8-án vissza Pestre. Ezzel második erdélyi útja véget ért.

A második erdélyi út nem sikerült mindenben úgy, ahogy tervezte és elgondolta volt. Csík- és Háromszék megyéket mellőznie kellett; a többi vegyes lakosságú várost is, Besztercét kivéve, csökkent testi és lelki energiával s ennek következtében gyorsabb ütemben és kevesebb személyi suggesziót gyakorolva járta végig. De háromheti látogatása így is feledhetetlenül kedves emlékévé lett az erdélyi magyarságnak, sőt egész Erdély számára. A fennkölt szellemű költő és államférfiú személy szerint való kedvessége mindenkit lebilincsel, magyart, román, szászt egyaránt. Jólesett az erdélyieknek, hogy végre akadt egy olyan súlyos magyarországi politikai egyéniség, aki köztük megjelenik, aki Erdély iránt annyira érdeklődik, hogy időt áldozva s egészséget sem kímélve helyszíni tanulmányozásra szánta el magát, törődik Erdéllyel, annak jövőendő sorsával. Emelte az önértetet s fokozta a jobb jövőbe vetett bizalmat, hogy ez a férfi a 48-as törvények alapul vételét s az uniót tekinti a továbbiakban sinequanonnak. Nemesak hirdeti ezt a szilárd meggyőződést, de egyenesen azért jött, hogy e meggyőződésének híveket szerezzen a nem magyar ajkuak között is. Ezzel erősítette az egyetemes magyar gondolatot, az alkotmányos álláspontot,

³⁸ Kolozsvári Közlöny. 1860. 208. l.

³⁹ Az apa és fiú közötti viszonyt szépen rajzolta meg Berzeviczy Albert: *A két Eötvös*. Budapesti Szemle. 213. köt. 321. l.

de úgy, hogy az az erő ne csak a törvény betűin és valami külső, esetleg kikerülhetetlen tényezők kényszerén nyugodjék, hanem az érdekközösség és egymásra utaltság spontán meg- és fölismerésén, a lelkek bensőséges közösségén. Hogy Eötvös erre vállalkozott, azért fogadta és halmozta el őt Erdély magyarsága a szeretetnek és megbecsülésnek teljes örömeivel, ragaszkodásával. Es elhalmozta hálájával is, mert a vállalkozás nem volt meddő, amit igazol a besztercei és Segesvár vidéki szászság tüntetően meleg tisztességszolgálatán túl a szász mértékadó politikai tényezők felfogásának az unióra nézve csakugyan beállott kedvező módosulása.*

Ennek következtében Eötvös második útja, melyet ő tulajdonképpen csak egyszerű, magános vállalkozásnak szánt, végeredményben fontos történelmi jelentőséget nyert az által, hogy Eötvös a magyar politikai cél gondolat és magatartás egységét hirdette és terjesztette éppen nem eredménytelenül.

Kétségtelen, hogy ez utazás rá nézve is emlékezetes hatással volt. A feléje áradó szeretet és lelkesedés mégis csak felvillanyozták hangulatát, fokozták önbizalmát és munkakedvét. Noha bölcs szerénységgel úgy vélekedett, hogy „azon hazafiui lelkesedés, mellyel annyi helyen fogadtattam, nem engem, hanem csak a Királyhágón túl lakó magyaroknak képviselőjét illeté”, mégis azt, hogy méltónak találtatott arra, hogy Magyarország képviselőjének tekintessék, oly megtisztelőt és veszi, melynél nagyobb az egyest nem érhet. E személyes vonatkozású kedves emlékekhez járult a helyszínén szerzett történelmi és társadalmi ismereteknek, közvetlenül átélt lelki benyomásoknak tömördek gazdagsága, minek bőséges tanulságai Eötvös államférfiúi és állambölcsészeti felfogását szabatosabbá, helytállóbbá s a jövőre nézve megint gathatatlannul kitartóvá alakították át. Az a levél, melyet nyomban Szenttornya érkezték írt Mikóhoz (VIII. sz. a.), nemcsak emberi okmány, mely írójának méltóságos kedélyállapotát tükrözi vissza, de az erdélyi kérdés kitűnő történelmi, államjogi és társadalomtudományi meghatározása. A multa és jelenre nézve minden mellékes vonástól mentes helyzetkép, a jövőre nézve pedig principium, kikristályosodott vezérelv, mely határozottan megszabta Eötvös további államférfiúi tevékenységének irányát. Nemcsak, de — nem kis mértékben, éppen az ő buzgalkodásának eredményeként — sarkítételül fogadta el és tekintette az akkori egész politikai táborokar.

Eötvös második erdélyi útjának jelentősége abban áll, hogy megpecsételte s ezzel egyszersmind fokozta az akkori magyar politikai gondolkodás egységét, szintézisbe tömörülését.

* Mint ennek a gondolatnak képviselőjét s Erdélynek barátját és honpolgárát kérte fel 1866-ban munkatársnak Eötvöst az első marosvásárhelyi hírlapnak, a Székely Néplapnak szerkesztősége (Székely Ádám és Orbán József). A felkérésre Eötvös levélben válaszolt. E levelet a szerkesztőség a szerző engedélyével a Székely Néplap 1866. szeptember 15. sz.-ban (I. évf. 81. l.) vezércikk gyanánt közölte. Maga a levél azonban ismeretlen maradt, az Eötvös irodalom nem tud róla, összes műveinek gyűjteménye nem közli, nem említi. Ezért soroztuk be és közöljük az ismeretlen levelek között. (XI. sz. levél).

Mint az államhatalom képviselőjét és a kormány tagját mindenütt hivatalosan a hatóságok fogadják, de a hivatalos küldöttségek mögött az utcákon és szállása környékén mindenütt felhangzik a sokaság meleg tüntetése, lelki örömujjongása. Szónokok üdvözik a politikai, katonai, felekezeti hatóságok és intézmények nevében. Ezek végig hallgatása és megválaszolása, a tisztelgések és a tiszteletére adott közétkezések, hivatalos látogatások ugyancsak jó időt vesznek el a napnak huszonnégy órájából, amelyből pedig az éjszakai pihenés mellett tekintélyes mennyiséget kellett fordítani a kocsin való utazásra. Pedig ami idő ezeketán fennmaradt, csak azt használhatta fel tulajdonképpen való célja szerint a tanügyi intézmények megvizsgálására, tanácskozássra az illetékesekkel a további teendőkről. Így pl. Nagyenyeden szept. 20-án a Bethlen Gábor híres főiskoláját látogatja meg, 1200 tanuló élén Vajna Antal igazgató üdvözlí; válasz és az ifjúság seregének megismerése után bejárja az egész intézetet: udvart, kertet, a cipősütőt, az épületeket, a tantermeket és lakószobákat, a nagytermet, könyvtárt, a laboratóriumokat és egyéb gyűjteményeket. Legtöbbet időzött a könyvtár régiségeinél és az ásványtárban. Azután megnézte a ref. leányiskolát, a r. kath. és ág. ev. (német) elemi iskolákat és végül az Enyeden már akkor több év óta működő kisdédóvodát. S hogy még egy másik napot ragadjunk ki, szept. 29-én reggel 7 órára Brassóból Hosszúfaluba érkezett, hol két ág. ev. magyar és az összes román iskolákat meglátogatva, átment Csernátfaluba. onnanTürkösbe és Bácsfaluba, küldöttségek tisztelgését fogadta, az egyházak vezetőivel tárgyalt, mindenütt végig vizsgálta a fennálló két-két népiskolát, megtekintette a tervbe vett reáliskola számára felajánlott épületeket (nem reál-, hanem polgáriskola létesült.). Innen vissza Brassóba díszbebédre, délután még Fogarast is útba ejtve s ott megállót tartva, estére Nagyszebenbe érkezik.

Valóban bámulatos az Eötvös fáradhatatlan kitartása, komoly munkavégzése! Mintha fizikailag is teljes erőben volna, úgy dolgozott, úgy vitte, hajtotta az alkotás vágya. A hivatás komoly felelősségérzete s a kimondhatatlan öröm, hogy szíthatja a művelődés oltártűzeit, sőt új oltárokat is építhet, elfeledtetett vele minden kimerülést és testi gyengeségeket. Sepsiszentgyörgyön még arra is ráért és kedve van, hogy minden osztályban kérdéseket adjon fel a tanulóknak.

E nagyon rokonszenves egyéni jellemvonásnál azonban a közösség szempontjából lényegesebbek azok az eszmék, amelyeket utazása közben hirdetett s az alkotások, melyek utazása nyomában létesültek s Erdély közművelődését előmozdították.

Sajnos, ekkor mondott beszédeinek hiteles szövege sem maradt ránk. Az egykorú lapok fontosabbnak tartották az Eötvöshöz intézett díszbeszédet szószerint való közlését. Eötvös válaszát csak töredékekben jegyezték fel. Legtöbbször csak jellemezték, hogy szép volt, magvas volt, fennkölt stb. Tagadhatatlan, hogy a díszbeszédet között is akad figyelemreméltó, mint pl. Marosvásárhelyt a Szász Béláé, a költő és később egyetemi tanára. De általában véve nem mulják felül a XIX. sz. második feléből olyan jól ismert vidéki „díszszónoklatok“ hangos és ha-

zafias retorikáját. Meglehet, hogy Eötvös válaszaiban és felkészítőiben is volt megszokott, konvencionális elem. De még az itt-ott található vázlatos feljegyzésekből is ki-kicsillan egy-egy olyan gondolat, axióma, amely sejtetni engedi az egész beszéd érdekes eszmeiségét s így a kárt is, amely e beszédek szószerint való feljegyzésének elmulasztásából következett.⁴⁴ Az 1869-dik évi költségvetési vitában mondott negyven kisebb beszéde és felszólalása is rögtönzés és csupa konkrét tárgyhoz fűződő észrevétel. Egyik másik közülök alig pár mondatnyi terjedelmű. S mégis mennyi helyes gondolat, felvilágosító és meggyőző bölcs sarkigazság van bennük a tarcája körébe tartozó összes közművelődési, tudományos, művészeti és tanügyi kérdésekre vonatkozólag. Bizonyára igen érdekes gondolatokat hangoztatott és fejtett ki mostani válaszaiban is. Székelykeresztyúr az hangsúlyozta, hogy az emberiség minden szepet és nagyot az iskolának köszönhet. Marosvásárhelyt pedig, mintegy elhárítva magától a személyének tulajdonított érdemeket és dicséretet, azt fejtegette, hogy az eszmék diadalának nincsenek egyes triumfátorai. Vegyen részt minden egyes honpolgár a művelődés nagy munkájában, mert a népnevelést egyes emberek nem, csak egy óriás valósíthatja meg. És ez az óriás: a nép. Ilyen s ehhez hasonló, megfontolásra érdemes gondolatok maradtak megörökítetlenül. Azonban ha a részletek, az egyes gondolatok nem is maradtak ránk, beszédeinek főbb, mert ismétlődő szempontjait mégis megállapíthatjuk. A megnyilatkozó lelkes fogadtatást nem tulajdonította magának és személyének, hanem a kormány és a kormány által képviselt rendszer érdemének s ez érdemek méltánylásának. A közművelődésben való haladástól függ az ország jóléte s az egyesek boldogsága is. Az alap a népnevelés. Jó tanítókról, megfelelő taneszközökről és helyiségekről kell gondoskodni. Öröndetesnek tartja, ha valamely tanintézetben kifejlődött és él valamely sajátos, egészséges, régi hagyomány (Nagyenyed). A közművelődés terjedéséhez intézetek, tanépületek mellett, szükséges az, hogy minél szélesebb rétegek tudatában legyenek annak, hogy a tanulás, a műveltség terjesztése közügy, a társadalom egyetemese érdeke. Mindez a nevelés gondolatának népszerűsítése, a nevelésre vonatkozó közgondolkozásnak ébresztése, élesztése és fokozása. S ki vonhatja kétségbe, hogy mindezeknek hirdetése akkor mennyire szükséges és fontos volt? Hiszen még ma is épen az közművelődésünk egyik legnagyobb hiánya, hogy a nevelés szükségességének és fontosságának tudata, a nevelésre és oktatásra vonatkozó közgondolkozásunk, foszlányos; nincs tisztában önmagával, pedagógiai feladataival, hanem töredékes, alkalmi és így nem szervezsen, csak szórványosan fejlődő. Imre Sándor, Eötvös eszméinek egyik legkiválóbb ismerője és méltánylója, az a jeles pedagógiai írónk,

⁴⁴ A deákpárti Kolozsvári Közlöny tudósításai legrészletesebbek. Mellette a szintén Kolozsvárt megjelenő, de erősen ellenzéki Magyar Polgárban olvashatni figyelmet érdemlő beszámolót Eötvös útjáról, beszédeiről. A pesti lapok s az erdélyi nem magyar nyelvű hírlapok már sokkal szűkszavubbak a részletekre vonatkozólag. Csak az elismerést kifejező jelzőkben nincs különbség.

aki ismételtén és ismételtén rámutat nevelői gondolkodásunknak még ma is fennálló hiányosságára, szűkkörűségére s az abból származó nemtörődömségre, érzéketlenségre, újra és ismételtén fejtegeti, hogy Eötvös nem a múlté.⁴⁵

Kétségtelen, hogy Eötvös harmadik erdélyi útja egészben is, de maguk az ezzel kapcsolatban hangoztatott gondolatok és eszmék, egyeseknek és testületeknek adott nyilatkozatai, beszédei nagyban hozzájárultak a művelődési öntudat, a nevelésre vonatkozó társadalmi fel fogás és pedagógiai gondolkodás terjesztéséhez.

Ami eszméinek győzelemre jutását, erdélyi útjával kapcsolatos alkotásait illeti, azt már Molnár Aladár így jellemezte: Amerre járt, nyomában többnyire egy-egy iskola keletkezett.⁴⁶ Melyek azok az iskolák? Nehányat meg is említhetünk, mint a dévai, székelykeresztúri és zilahi tanítónőképzők, ipariskola Kolozsvárt, gazdasági tanintézet Csíkszeredában, kereskedelmi iskola Kolozsvárt és Brassóban. Ám ezeknek az elemi, közép- és szakiskoláknak felsorolása részint túllépne vállalt feladatunkat, részben pedig igazságtalan képet adna Eötvös iskolaalapításairól, tanügyi alkotásairól. Dolgozatunk jellege és kerete sokkal szűkebb, semhogy megtúrne egy ilyen tanügytörténeti kitérést, amelyből természetszerűleg nem hiányozhat a történelmi visszapillantás. De az itt adható kép és felsorolás igazságtalan is lenne. Nevezetesen Eötvös iskolaalapítói tevékenységét, tanügyi alkotásait az egyszerű felsorolás hűen nem szemlélteti. Mert nemcsak azon tanügyi alkotások köszönhetők neki, amelyeket neki magának sikerült megvalósítani, felépíteni. Ezek felsorolása is tekintélyes névsort tesz ki. Azonban a tárgyi igazság ezzel kimerítve nincs. Hiszen Eötvösnek nem adatott meg eszméinek teljes győzelemre vitele. Erdélyi útja után rövid tizenhat hónap múlva halott. S e hátralevő tizenhat hónap alatt alkotott ugyan számos tanintézetet, de nyilván több maradt csak terv és elgondolás, amit csak előkészíthetett, aminek tényleges megvalósulása halála után, utódja alatt történt meg s így mint kész alkotás az utódok nevéhez s nem az övéhez fűződik. Hiába, nem mindig a magvető arat. De hogy magvető nélkül nincs aratás, ez mindenkor érvényes igazság. És Eötvös erdélyi iskolaalapítói érdemét nem lehet teljesen és igazságosan méltányolni, csak — az egyébként nagyon gazdag — aratás kimutatásával. Hanem ha számba vesszük böles, sokfelé hintett, pazar magvetését is, melynek sok, tán legtöbb csirája csak utóbb érett meg áldott és áldástosztó kalászbba, amikor a magvető már elköltözött az eressí sírbolt örökös lakójának. Eötvös, bár sokat alkotott, nagyszabású s mindent felölelő közművelődési programjának keresztülvitelében az alapvetésen túl általában nem jutott el. Legkevesbbé annak Erdélyre kiterjedő részében. Ez az oka annak, hogy idevágó tevékenységét a minisztersége alatt létesült alkotások névsora önmagában lényeg és érdem szerint fel nem tünteti. Közoktatásunk tör-

⁴⁵ Erdélyi Múzeum. 1909. évf. 201. kl.

⁴⁶ Idézi Ferenczi Zoltán, i. m. 267. l.

ténetének genetikus ismertetése pedig, amely a kész alkotásokat is, de az alapvetés munkáját is részletesen méltányolja, dolgozatunktól különálló művelődéstörténeti feladat.

A tényleg nem Eötvös alatt létrejött, de valójában általa megteremtett intézetek közül mégis külön is fel kell említenünk egyet, a kolozsvári tudományegyetemet. Működését ez is Eötvös halála után 1872-ben kezdte meg, sőt még a vonatkozó törvényjavaslat megszavaztatása sem az ő nevéhez fűződik. De annyira övé a vonatkozó törvényjavaslat előkészítése, a kivitelt biztosító tárgyalások lefolytatásának és a szükséges feltételek biztosításának munkája és érdeme, hogy maga az osztatlan köztudat kezdettől fogva ezt az intézetet Eötvös alkotásának ismerte, vallotta mindig. Ez esetben a magvető érdeme per-cig sem homályosult el. A kolozsvári egyetem felállítása olyan nagyszabású és egész Erdélyt izgatón érdeklő kérdés volt, hogy létesülésének minden mozzanata azonnal és gyorsan ismeretessé vált el a legszélesebb rétegekig s éveken át folyt a módoszatok nyilvános megbeszélése. Így és ezért nem mosódhatott el a javaslatot betérjesztő Eötvös neve a kolozsvári egyetemétől. Annál kevésbbé nem, mert mostani, harmadik erdélyi útjáról előre tudva volt, hogy egyik legfőbb célja az Erdély számára felállítandó kolozsvári tudományegyetem kérdésének megtárgyalása és nyélbeütése. Ezt maga Eötvös is nyíltan hangoztatta.⁴⁷ De ami nem történt meg ennél a nagyszabású intézetnél, a hosszantartó, nyilvánosság előtt tárgyalt előkészítés következtében sem, hány esetben történhetett meg alsóbbfokú s nem országos jelentőségű alkotásoknál, amelyeket pedig Eötvös szintén szemnek szánt — s azzá is lettek utóbb — a magyar kultúra hálózatában.

És végül nem hagyhatjuk említés nélkül Eötvös útjának általános politikai hatását sem. Ő mint államférfiú, mint miniszter a kormányt, a magyar államot képviselte s mint ilyen járta be Erdélyt, kereste fel és fogadta a legkülönbözőbb vallási, nemzeti és társadalmi közösségeket. Szerencsés és bölcs dolog volt, hogy épen ő jelent meg a csak most berendezkedő magyar kormány és a keserves lidérenyomástól csak a tegnapi felszabadult, normális életmódot is csak azóta folytatni tudó magyar állam nevében. Ő, akinek személyiségét Erdély is már régóta ismerte és szerette, kinek nemes szándékaiban, fennkölt elveiben senki sem csalódott, de mindenki jót remélve bízott; akinek cselekedetei és alkotásai már eddig közmegnyugvást keltettek, akiben sem felekezetek, sem nemzetiségek nem kételkedtek.⁴⁸

Ha a kormánynak valamelyik más tagja teszi meg hivatalosan ez utat, bizonyosan az is részesült volna a hivatalos fogadások és tisztelgések hideg fényében. De nem abban a spontán, általános és meleg ün-

⁴⁷ Kolozsvár városa tisztelegő üdvözetére adott válaszában többek között azt mondta, hogy Erdélybe a tudományok, jelesül egy egyetem felállítása céljából jött. Ezt tenni már 1848-ban szándékában volt s csak a körülmények akadályozták meg abban.

⁴⁸ Kolozsvárt Kriza János halálával emlegette föl, hogy Eötvös már 1848 előtt védelmére kelt az unitárius felekezetnek egyik országgyűlési beszédével.

neplésben. amellyel Eötvöst köszöntötte most is egész Erdély a maga tarka-barkaságában s amelyiket ismét csak úgy jellemezhetünk, hogy diadalúttá ünnepélyesedett. Nem, ilyen mértékű népszerűsége most már még Erdély Széchenyijének, gróf Mikó Imrének sem volt. Legálább az erdélyi magyarság körében nem. A baloldaliak véleménye Mikóval szemben is hidegebbé lett. Ennek bizonyítéka egyebek mellett az, hogy az akkori erdélyi ellenzéki hírlap, a Magyar Polgár, míg Eötvös útjáról állandóan a legmélyebb tisztelet hangján ír, ugyanakkor a szintén Kolozsvárt tartózkodó Mikót csipkedi, támadja. Eötvös is pártember, párthoz tartozó volt. De annyira sajátosan kultúrpolitikus, hogy támadási felületet nem mutatott, ilyennt nála nem találtak. keresni elfelejtettek. Képviselte a kormányt és a magyar államot, de egyénisége, szavai és tettei még az annyira tagolt Erdély földjén sem keltettek ellenmondást. Ellenkezőleg, a széthúzó elemeket, az egymástól különböző, ellentétes, sőt esetleg a magyar államtól magától is idegenkedő, tartózkodó iránvokat is harmóniába tudta összefogni. Jobb és megfelelőbb képviselője a magyar államnak Eötvösnél nem volt. Keresve sem lehetett volna találni olyan férfiút akkori politikusaink között, aki kedvezőbb és nagyobb eredménnyel tudott volna bizalmat és jóleső érzést kelteni a magyar állam iránt mindenütt, ahol csak megfordult.

Eötvös harmadik útjának ez a közvetett, jótékony hatása a magyar államra épen nem kicsinvelhető. Az államok ereje és életképessége csak másodsorban függ a törvények szigorától, vagy a fegyveres haderő nagyságától. Legállandóbb és legbiztosabb fundamentum az államban élők bizalma és hite abban, hogy az állam megadja a lehetőséget és szabadságot a saját szempontú életfolytatásra és fejlődésre. És az Eötvös mostani harmadik erdélyi útja, hirdetett elvei, létesített, avagy csak tervbe vett alkotásai, intézkedései, általában egész lénye és szemléltetése az említett lehetőségeket és szabadságot képviselte és hirdette s az állampolgárok hitét és bizodalmát, az állam életének eme tartós fundamentumát, növelte, fokozta.

V. Epilógus.

Röviden vázoltuk Eötvös három erdélyi utazását, annak főbb mozzanatait s az egész eszmekört, amellyel ő Erdélybe jött s amellyel őt Erdély is fogadta.

Mikor először fordult meg Erdélyben, Kolozsvárt, Erdély sajátos összetételű jelenjét és nagyszerű multját még alig ismerte. Egyet azon-

A Siebenbürgisch Deutsches Wochenblatt (1869. évf. 634., 639. l.) áradozva magasztalta Eötvös tanügyi kormányzatát. Vancea János balázsfalvi g. kath. és Saguna szebeni g. kel. érsekek s főpapi udvaruk szinte versenyeznek abban, hogy minél teljesebb megtiszteltetésben és vendégszeretetben részesítsék Eötvöst. Kormánypárt és ellenzék versenyezve róják le tiszteletüket iránta, írta az ellenzéki Magyar Polgár.

A Krizától említett beszéd: *Az unitaria vallás ügyében.* L. Összes munkái. IX. k. 85. l.

ban tudott. Azt, hogy a magyar tudományos munka, bárhol művelik s akárhány új intézménye létesül is, az egész magyarság egyetemének kérdéseivel foglalkozik. S ha igazán és tudományosan foglalkozik, akkor a tudományművelés decentralizálódása intézmények és egyének vagy a térkép szerint nem a sivár és eredménytelen széthúzást idézi elő, hanem fokozza az egyes tényezők becsvágyát, növeli a problémák megoldhatóságának valószínűségét, magának a tudománynak összefogó szintetikus hatását. A Magyar Tud. Akadémia nevében jelent meg az E. M. E. alakuló gyűlésén. Képviselte és megpecsételte a magyar tudományosság egységének eszméjét és elvét.

Második útja, amennyiben több volt és lehetett, mint magán természetű kirándulás és testi-lelki üdülés keresése, szintén most is tudatosan egy egység gondolatát szolgálta. T. i. a magyar közjogi gondolkodás egységét úgy Magyarország és Erdély egymás közti, mint mindkettőnek Ausztriához, az abszolutizmushoz való viszonyában. Az utóbbiban a 48-i alapra visszatérést. Magyarország és Erdély között pedig az unió életbeléptetését vallotta egyedül lehetséges kiindulási alapnak. Ezt az elvet képviselte, ennek az elvnek magyarok, románok és főként szászok között való propagálására vállalkozott. Mint láttuk, épen nem eredménytelenül.

Harmadik útja a gyakorlati, az alkotó politikusé. Sok tanintézetet sikerült megalkotnia, soknak csak előkészítéséig, alapvetéséig juthatott el, mint amilyen a kolozsvári tudományegyetem. E mellett terjeszti a nevelésre vonatkozó, öntudatos társadalmi gondolkozást. Hitet ébreszt, bizalmat kelt mindenfelé a magyar állam iránt.

Mindhárom útjában szeretettel várják, lelkesedéssel üdvözik. Bizalommal fogadja és kíséri Eötvöst egész Erdély: magyarok, szászok, románok; felekezetek és nemzetiségek; hivatalos méltóságok és egyszerű polgárok, különösen a magyar társadalom, a magyar nép.

Azóta nagy változások mentek végbe.

Az Eötvös által második útjában képviselt és propagált politikai egység előbb a kiegyezésben megvalósult, majd korunkra teljesen felbomlott.

Harmadik útjának politikai vonatkozása is csak történelmi emlék az új államjogi helyzetbe került Erdély számára. De olyan emlék még ma is Erdélyben az Eötvös neve és személyisége, amelyikre nemcsak mi, magyarok, hanem a románság és szászság is tisztelettel gondolt és gondol a jelen viszonyok közt is.

Ami pedig alkotásait illeti, azok az új államjogi helyzet kívánta módosított jelleggel ugyan, de ma is fennállnak mint tanintézetek, mint a művelődésnek megannyi tűzhelyei.

És fennáll, érvényes érintetlenül a magyar tudományos munka és közművelődés egységének elve és eszméje, amelyet Eötvös első erdélyi útjában képviselt. És igaz és örökre érvényes marad Eötvösnek Besztercén mondott szava: a különböző népek különböző pontról kiindulva mind egy irányba, a tudomány esúcsára igyekeznek. Minél magasabbra

jutnak, annál tágasabb lesz látókörük. S mikor felérkeznek a csúcsra, ott kezdet fognak.

E sorok írója személyesen és már a régi államjogi viszonyok között is közvetlenül tapasztalta Eötvös emlékezetes hasonlatának igaz érvényességét. Épen e közvetlen tapasztalat és személyes meggyőződés vezette arra, hogy utóbb, mint az Eötvös legnagyobb, ma is fennálló, de az új államjogi helyzet következtében szintén módosult jellegű erdélyi alkotásának, a kolozsvári tudományegyetemnek, elhívott munkása, tevékenységét többek között báró Eötvös József élete és művei c. kollegiummal kezdje meg. Vallotta és vallja Eötvössel azt, hogy az igazi kultúra, a valódi tudományos munka, bárhol is támad, egyrészt mindig a nemzeti erők szintézisét fokozza, a csúcs felé törekvő népeket felfelé sarkalja, egyre szélesebb látókör középpontjába emeli, de ugyanakkor érvényesül egy nemzetek fölötti, nemes értelemben vett internacionális hatása is, mely a különböző úton elindult különböző nemzeteket baráti kézfogásra készíteti.

E személyesen is vallott és tapasztalt, de indítékaiban Eötvöstől származó, szép, igaz és felemelő meggyőződés birtokában és hatása alatt jött létre ez az igénytelen dolgozat is emlékjelként és hódolatul a legszabadelvűbb magyar gondolkozó, báró Eötvös József, fennkölt szeleme előtt.

FÜGGELÉK

A)

Báró Eötvös József levelei gróf Mikó Imréhez (I—X) és a Székely Néplap szerkesztőségéhez (XI. sz.)

Pest, 15/11. 859.

I.

Tisztelt barátom!

Az Academia által kinevezett küldöttségnek névsorát a lapokból ismered; miután Toldy megbetegedett, ez azonban kissé megváltozott, és így, ha csak akademikussaink közül a zord idő valakit vissza nem tartóztat, a következők fognak megjelenni: Bartakovics az igazgató tanács részéről, Kubinyi, mint tiszteleti tag, Csengeri és Tóth Lőrinc a rendes tagokból, s én magam. Légy oly szíves s rendelj azoknak számára szállást, én Bánfy Albertnél fogok lakni. Éljen boldogul barátom, reménylem, nem sokára meg-
látjuk egymást

híved
Eötvös József

Boritékon cím:

*Fő Méltóságú Gróf Mikó Imre
Ur Ő Excellenciájának stb. megkülön. tisztel.*

Kolozsvárott.

II.

Pesten, 9/12. 859.

Tisztelt barátom!

Idő mellékelve küldöm beszédemet, melyet jegyzőkönyvetekbe felvenni határoztatok. Neked küldöm azt, hogy ez alkalommal néhány szót válthassunk. — Fogadtatásunk, melyben itt mindenki csak Erdélynek Magyarország iránti érzéseinek kifejezését látja, mindenütt a legnagyobb s legjótétebb hatást idézte elő, s én nem tudok semmit, mi által nemzeti egységünk érzete, melyre annyi szükségünk van, inkább megerősödhetett volna. Itt a hangulat általában véve jó. Kissé több hajlam mutatkozik a demonstrációkhoz, mint kívánnám, azonban soha hiubb agyrém nem rettetgetett senkit, mint azokat, kik ebben forradalmi jelenségeket látnak. — Soha kevesebb forradalmi hajlam az utolsó 10 év alatt nem volt az országban, mint épen most, s pedig azon egyszerű oknál fogva, mert a nagy többség azon meggyőződésben él, hogy a jelen rendszer fel nem tarthatja magát, s ennek hiányai már a Felség által is nemesak beláttattak, de fel is ismertettek, miután Ő Maga törvényhozási és közigazgatási reformokat ígért. — Vélemény különbség nálunk látszólag nem létezik. Ragaszkodni szigorúan a törvényességhez, s nyugodtan bevárni a dolgok fejlődését, a nélkül, hogy a jelenleg létezőt

megtámadnánk, vagy annak részletes módosítására segéd kezet nyújtánánk. Ez az általános nézet, mely alatt azonban még is némi vélemény különbség rejlik, amennyiben a törvényes állapot alatt sokan a 48-iki törvényeket, egyesek a 47-ik előtti állapotot értik. Miután azonban minden jogi fogalmak szerint törvényes állapot csak az lehet, mi a két táblán keresztül ment, s a király által szentesített törvényen nyugszik, s miután ennél fogva a 48. előtti állapotok a jelen pillanatban csak épen úgy mondathatnak törvényesnek, mint ha valaki a Hunyadiak alatti viszonyokat akarná életbe léptetni, az utóbbi nézet mellett csak néhány ó conservatív nyilatkozott, s ezek is lassankint felhagynak e thesis vitatásával: a veszély szembetűnő, mellyel az járna, ha azon gyanúsításra ürügyet szolgáltatnának, hogy a nemesség régi privilegiált állása után törekszik.

Újságot nem írhatok egyebet annál, hogy a pesti Szuperintendens helyettes, Báthory, a 12-ére hirdetett protestáns gyűlést contracurrentáltatta, s hogy így ezen gyűlés megtartatni nem fog. Ég áldjon meg, és tartson jó egészségben.

Hived:
Eötvös.

III.

Pesten, Mart. 3-án, 860.

Kedves barátom!

Soraidra, melyeknek kíséretében nagylelkű hazai adományaidat küldéd, csak azért nem válaszoltam előbb, mert köszönetemmel együtt egyszersmind az Academia háláját akartam kifejezni, mely midőn neki hozzám intézett leveledet felolvasám, azt lelkenedzéssel fogadta. Fájdalom, hogy soraidnak a lapokbani közlése nem engedtetett meg; mert valamint hazánk jövője attól függ, hogy azon érzések, melyeket oly szép egyszerűségben kifejeztél, általánosokká válnak, úgy talán épen azoknak, kik leveled kinyomását tiltották, fekszik leginkább érdekében, hogy a gyűlölet helyébe, mely jelenleg azoknál egyedüli vezéreszménye a hazának, a hazának tiszta szeretete lépjen. Vajha sokan lennének e hazában, példádát követve, a kik csak ezt hirdetnék.

Politikai újságokat nem írhatok, helyzetünk a régi s így a közvélemény iránya is, csakhogy — főkép a protestáns ügyben békövetkezett fordulat következtében — az elkeseredés sokaknál még nagyobbra vált. Az alatt az Academiára gyűlő adakozások szép eredménnyel folynak. Kilátásunk — csaknem biztos kilátásunk van —, hogy a város az építésre szükséges telket ingyen adja át, s tegnapelőtt Gyulaitól — s így ismét egy erdélyitől — 10.000 frtot kaptunk úrbéri papirokban. Kérlek barátom, küldjed el azoknak névjegyzékét, kik itt az Erdélyi múzeumra adakoztak, s hozzá aláírási ívet. Ne mondd senkinek, hogy teszed (mert az eredményről nem kezkeskedhetem), de úgy reménylem, hogy a példa után, mellyel Ti előnkbe léptetek, ezen intézetünk mellett is fogok valamit tehetni, s mikoron jövő nyárban hozzátok jövök, megmutatom, hogy az Erdélyi Múzeumnak nem egészen haszontalan tagja valék! — S most még egy kérést.

A napokban kaptam Sz-Udvarhely városának polgár-levelét. E napokban fogok reá válaszolni. Kérésem abból áll, hogy Hofman Dénesnek róm. kath. VI. oszt. tanulónak, ki az oklevelet írta, s rajzolta, nevemben aján-

déket küldjél. Magam tettem volna, de nem tudom, kihez forduljak, én sem többet, sem kevesebbet náladnál adni nem akarok. A költséget, mihelyt arról tudósítál, postán megküldöm. Tudósíts egyszermind arról is, hogy mikor szándékozod német egyetemre küldeni fiadat? Heidelbergben a feltételekről, melyek alatt a tanárok valamelyike őt magánál felvehetné, csak akkor nyilatkozhatnak, ha az évszakot tudják, mert épen a jobbak, kik ily szállásokat adnak, többnyire már egy félévvel előbb szerződnek. S most ég áldjon meg. Bár mentől előbb jönnél körünkbe, sok van, miről szívesen szólnék veled.

Hived:
Eötvös.

IV.

April 6-án, 860.

Tisztelt barátom!

Ide mellékelve küldöm köszönettel a 20 frtot, melyet polgár levelem szépfírójának nevemben adani szíves voltál. Kérdésedre, miután B. Albert által 's így azon meggyőződésben küldhetem, hogy az idegen kezekbe jönni nem fog — fiad iránt tett kérdésedre őszinte feleletem az: hogy ha helyeden lennék, én fiamat, mentől előbb lehet, kiküldeném és pedig azért, mert azon veszélyek, melyektől őt külföldön félténém, sokkal kisebbek azoknál, melyek őt a jelen viszonyok alatt a hazában fenyegethetik. A német egyetemeknek sok árnýoldalai vannak és bizonyosan Heidelberg sem ment azoktól. A moralitás általján véve jobb, mint például Berlinben, vagy főleg Münchenben, amennyiben a csábítás mestersége csak azért üzetik, hogy általa egy-egy polgárleány valamely vagyonosabb diákkal jegyet váltson. De vannak más bajok. A fiatalságnak egy része keveset tanul, sőt hanyagul frequentál, sokszor veszekszik, s még többet iszik. Oly házban nevelt ifjú, mint fiad, ki mellett becsületes nevelő — vagy legalább idősebb társ áll, 's ki tanár házában lakik, ily veszélyeknek könnyen ellent áll, 's ha végre is egy kis bajba keveredik, egy vagy két pankoláson keresztül megy, 's talán, hogy Vörösmarty szavait külföldön igazolja, a németeknek megmutatja, hogy Bort iszik a Magyar ember, s jól teszi. — mindez összevéve nem nagy csapás. Keresztül mentünk ezeken, én többször életemben s talán te is. Azon veszélyek, melyek őt a hazában környezik, mások. Épen mert nemes elvekben neveltetted fiadat, mert őt minden aljasságtól megőrizve, szívében hazaszeretetet ébresztettél, s őt példád által naponként inted, hogy kortársainak tisztelő szereteténél semmit többre ne becsüljön, ez az, mi állását a hazában veszélyesebbé teszi. Minden, mi őt aljas kicsapongásoktól visszatartja, egy-egy okkal több, hogy őt féltsed. A Martius 15-iki eseményeket ismered. Azoknak egy része, kik a demonstratiót tették, gyermekek voltak. Fiam még nincs 12 éves, s mert csak a célba vett menetről előre tudósíttattam, s gyermekemet egy egész napon a házban tartám, ennek köszönhetem, hogy baja nem történt. Több iskolatársa, köztük Lónyai Menyhért fia, szúrást kaptak, s valyjon ki állhat jól, hogy ehhez hasonló eset nem fordulhat elé a jövő héten?, s gyermekeink éppen, mert nevünket viselve, társaik között kitűnőbb helyet foglalnak el, s magokat mintegy vezetőknak hivatva érzik, a legnagyobb bajba és veszélybe nem keveredhetnek? Az itteni egyetem s

főgymnázium tanulói közül közel százhoz van elzárva, a többieknek legalább fele haza ment szüleikhez, s a kölesönös ingerültség oly fokra hágott, melyen az alig állhat meg. A helyzet telyjes meggyőződés szerint veszélyes mindenkünknek, de megettünk egy élet tapasztalásai fekszenek s az idő eléggé meghűté pezsgő vérünket, — de gyermekeink! Fiam, amint mondtam 12 éves, s ámbár eléggé meggondolatlan s a mult télen 3 politikai színű excesszust tett, melyek elsímitását csak tanárai becsületességének köszönöm, az által segíték magamon, hogy a fiút egészség ürügye alatt most husvétra az iskolából kivettem, s míg e viszonyok tartanak, őt otthon nevelem, de ha fiam a tiédnek korát érte volna el, azon lennék, hogy őt a külföldre küldjem. Ez őszinte véleményem. A cursusok el lévén kezdve, úgy is September előtt nem küldheted ki fiadat, ha akkor el akarod küldeni, tudósíts mentől előbb, hogy a szükséges kérdezősködések azonnal megtehessem, s Welker s Mittermayernek írdak. Ég áldjon meg tisztelt barátom s tartson jó egészségben,

híved:
Eötvös.

V.

Budán. 29/5. 1860.

Kedves barátom!

Miután sem Welkertől, sem Mittermayertől választ eddig nem kaptam, igen félek, hogy e levelek is — mint újabb időben sok más leveleim — elvesztek, s azért ma újra írtam s pedig retour receptis mellé. Mihelyt felelet jön, elküldöm in origine, légy azonban egészen nyugodt, hogy kívánataid teljesülni fognak. Úgy ajánlottam fiadat, mintha saját gyermekem lenne, s Welker és Mittermayer oly gondját fogják viselni, mint kívüled senki nem tenné. Mindkettő a legbecsületesebb s lelkiismeretesebb ember, akit ismerek.

A museum ügyét tehetségem szerint fogom előmozdítani Magyarországon s reményilem sikerrel, az eredményről szóval tudósítlak, ha majd fiammal Erdélybe jövök. Utazásomat Augusztus közepére határoztam, ha csak egészségem, családi viszonyom, vagy nagyobb politikai változások nem akadályoznak. Minthogy az első nem jó, családom számos, és a francia thronuson Napoleon ül, nem igen biztos a kilátás, annyi egyébként kétségtelen, hogy mi magamat illeti, el vagyok határozva, s hogy még nem örültem semmin inkább, mint ezen utazásomra. Szükségem van a pihenésre, s itt nem jutok ez élvezethez. Politikai coniuncturáink nem változtak. Fenn úgy látszik a kénytelenség meghozta a bélátást, hogy valamit tenni kellene, csak hogy senki nem tudja, mit? Lenn, azaz nálunk, csak a gyűlölség nevedett, s vele a határozott akarát széttépni bizonyos kötelékeket, anélkül, hogy valaki tudná, sőt anélkül, hogy csak gondolkodna is a kérdéssel: mit tegyen helyébe? Ily helyzet veszélyes, főképp, ha mint nálunk azok, kiket állásoknál vagy multjoknál fogva a nemzet vezetőinek tekintünk, bármily oknál fogva a közvéleménynek irányt adni nem tudnak, vagy nem akarnak. Mi engem illet, a császárnál beadott nyilatkozatomban, melyre kinevezésem által kényszerítve valék, a 848-iki törvényeket jelöltem ki azon alapnak, melyet kiindulási pontnak kell elfogadnunk, s mentül többet gondolkozom e tárgy-

ról, annál tisztábban látom, hogy más út nincs előttünk. Ezt kívánja a jogszerűség, ezt parancsolják a nem nemes osztályok aggodalmai, ezt Erdélynek jogi viszonya Magyarországhoz, ha bár nem tagadom, a 48-iki állapotok visszahívásának veszélyeit. Oly helyzetbe jutottunk, hol minden lépés veszélyes és ha az akkori választási alapon — melynek jogszerűségét kétségbe vonnunk nem lehet — országgyűlést hivatnék össze, legalább új emberek lépnének fel, s ez hidd el, a legszükségesebb, mert azokkal, kiket a mult meghagyott, az ország bajain segíteni nem lehet. Hosszú a tárgy, s nincs időm, hogy azt kifejtsem, ha Augusztusban találkozunk, lesz időnk szólni. Addig is — amennyiben lehet, hassál az erdélyi közvéleményre, úgy, hogy ott is mindenki csak a 848-iki törvények visszaállítását vegye jelszavul. Sokat szoltam e tárgyban Bánffy Alberttel, ő közölheti nézeteimet. Ég áldjon meg s tartson családdal együtt jó egészségben.

híved:
Eötvös.

VI.

Pesten, 17/6. 860.

Kedves barátom!

Tegnap tértem vissza Füredről s Mikláról, itt találtam Mittermayer s Welker leveleit, s az előbbihez, melyet ide rekesztek, Weber sorait. Welker épen annyi dicsérettel ír Weberről, s úgy hiszem, legjobb lenne, ha az ajánlatot elfogadnád, és — s pedig mentül előbb, egyenesen Webernek Heidelbergába írnál. Tudósíts azonban engem is határozatodról már csak azért is, hogy e sorok vételéről biztossá tégy, mert egy idő oltá, még recommandált leveleim is elvesznek. Egyszersmind kérlek, küldj legalább 25 vagy 30 aláírási ívet az erdélyi Museumra, mert ámbár számosan ajánlkoztak aláírásra, ívem nem lévén, csak magamnak jegyeztem föl az ígéretet. Ezt is kérlek tedd meg előbb, minél előbb, hogy még mielőtt hozzátok jövök, a dolgot legalább megindíthassam. Bocsásd meg e sorok rövidségét és csaknem olvashatatlan írását, ki vagyok merülve, és annyi dolgot találtam, hogy magam sem tudom, miként végzem. Ég áldjon meg,

híved:
Eötvös.

VII.

Pesten, 3/8. 860.

Tisztelt barátom!

Ámbár rendkívül elfoglalva, az utolsó hetekben csaknem mindig rossz szül érzem magamat, még sem akarom tovább halasztani utamat. Eddigi tapasztalásom szerint ítélve, sem munkám fogyni, sem egészségem javulni nem igen fog, s így mért ne kövessem barátságos meghívástokat inkább most, mint jövő évre, hol foglalatosságaim s egészségemen kívül ki tudja, még mily akadályok gördülnek elénkbe. Ha semmi közbe nem jön — miről egyébként minden esetre tudósítnálak — 11-én indulok a postával, s így 12-én Kolozsváron leszek, kérlek tudasd velem egy poste restant írt levél által, hol találalak, mert ha csak lehet, egy vagy két napot szeretnék tölteni veled. Egész utamra két-három hetet szánhatok. Szeptember első hetében

ismét itthon kell lennem. Szeretnék menni a Székelyföldre, Brassóba, Hát-szeg és Vajda-Hunyadra, s végre Károly-Fehérvárra, honnan Temesvár vagy Aradnak — postakocsival ismét vissza jöhetnék. Nemsokára látjuk egymást s akkorra halasztom, miről neked szólni szeretnék, addig is Áldjon Isten s tartson jó kedvben s egészségben,

híved:
Eötvös.

VIII.

Szt.-Tornyán, Szeptember 4-én, 860.

Tisztelt barátom!

Betegem, mint mikor egymástól búcsút vettünk — érkeztem ide, hol mielőtt utamat Pestre folytatom, néhány napot tölteni fogok. Rég nem éreztem magamat ennyire kimerülve és nyugalomra van szükségem, de nem pihenhetek meg, mielőtt Neked s közbenjárásid által mindazoknak nem fejeztem ki forró hálámat, kik Erdélyi utamban a rövid időt, melyet köztetek töltöttem, életem legszebb napjaivá tevék s kiknek emléke mindig szebb s nevezetesebb lesz előttem azon természeti szépségek emlékeinél is, melyekkel az isten hazátokat megajándékozta.

Jól tudom én, hogy azon honfiúi lelkesedés, mellyel annyi helyen fogadtattam, nem engem, hanem csak a Királyhágón túl lakó Magyarországnak képviselőjét illette; de valamint azt, hogy méltónak találtattam arra, hogy mint Magyarország képviselője tekintessem, oly megtiszteltetésnek veszem, melynél nagyobb az egyest nem érhet, úgy éppen e szempont, melyből fogadásomat tekintem az, miben annak felfogásom szerint valaki benne fekszik.

Nagy események folyama kettészakasztotta hazánkat, s Erdély s Magyarország századokon át mint testvérek, de mégis egészen különválva álltak egymás mellett, s ha ezen időkre visszatekintünk, a fájdalom mellett, mellyel annyi szenvedésnek emléke szívünket eltölti, egyszersmind a gondolat támad bennünk, valjón ez elszakadásban nem az isteni gondviselés különös kegyelmét kell-e látnunk, mely éppen azáltal, mi nemzeti létünket látszólag leginkább veszélyezteteti, annak fenmaradását biztosította. Mert ki tagadhatja, hogy az, hogy a mohácsi vész után a Királyhágón túl csaknem két századig magyar állam létezett, hogy fejedelmeitek udvarán idegen befolyástól ment Magyar műveltség, oskoláitokban Magyar tudományosság, a közéletben Magyar állami nyelv fejlődhetek, nemzetiségünkre a legnagyobb s üdvösebb hatást gyakorolta. Az, hogy Magyarország újabb időben felfogva kötelességeit, legyőző az idegen befolyásokat, melyek nemzetiségünk kifejlődését akadályozzák, nagy részben Erdélynek érdeme, mely bércei között tisztán megtartá magyarságát, s mint élő szemrehányás és nagyszerű példa állt előttünk. De a világ megváltozott körülményeivel megváltoztak ezen helyzet következményei is, s mi egykor kevésbé káros vala, mi némi tekintetben hasznunkra lehetett, a különválás, az jövőben vesztünkhöz segítne, melyet e válságos időben, midőn Európa nagy államai új átalakulásnak néznek elébe, s minden egyes nemzetiség jogainak visszaszerzéséért vagy uralomért küzdeni készül, csak úgy kerülhetünk ki, ha a közelgő veszélynek egyesítve állunk elébe.

Akár hazánk geographiai helyzetét, akár azon állást tekintsük, melyet nemzetünk más idegen s talán ellenséges nemzetiségek irányában elfoglal, azon meggyőződéshez jutunk, hogy a két haza csak egymást kiegészítve állhat fel. Stratégiai szempontból Erdély Magyarországnak vára, melynek birtokától az egésznek szabadsága függ és csak a Királyhágón innen lakó Magyar nép azon támaszfal, mely nemzetiségünket Erdélyben biztosítja. Együtt szembe szállhatunk minden veszéllyel, külön válva veszünk bizonyos; s én annyira meg voltam, s mióta Erdélyt bejártam még inkább meg vagyok győződve arról, hogy a 848-iki törvényekről, ha azoknak fenntartását jogi szempontból nem tartanám is szükségesnek, már csak azért sem mondanék le semmi áron, mert azokban az unió mondatott ki, s mert jövőnk felfogásom szerint attól függ, hogy újabb politikai életünkben ezen alaptól induljunk ki.

A mód, mellyel köztetek fogadtattam, Erdély jelesebb férfiainal való személyes találkozásom s minden nyilatkozat, mely előttem történt, meggyőztek, hogy e nézet, melyet Magyarországnak mind azok osztanak velem, kik a közdolgokhoz szólani hivatvák, általános Erdélyben is, s e meggyőződés az, mi által körötökben járva oly boldognak éreztem magamat, mert a lelkesülésnek mindazon nyilatkozatait, melyek ha csak az egyest illették volna, azon érdemekkel, melyeket az irodalom és közélet pályáján szerezhettek, semmi arányban nem állanak, mint közös hazánk szebb jövőjének zálogát fogadtam el. Vajha azon hálát, melyet azok iránt, kiknek e meggyőződést köszönöm, s kik személyesen annyi szívességgel halmoztak el, méltán fejezhetném ki! Miután ez hatalmamban nem áll, engedd, hogy egy kérréssel fejezzem be soraimat.

Erdély állapotjai Magyarországon sokak előtt ismeretlenek, s igen kevés található, ki régi törvényes viszonyaitokat, az egyes osztályok s vidékek érdekeit tisztán fogná fel, s mégis ki tagadhatja, hogy az uniónak állandósága attól függ, hogy annak keresztül vitele, amennyire csak lehet, minden jogi viszonyok és érdekek kimélésével történjék. Bármennyire egyetértünk tehát a földolgozban, szükség, hogy a részletekre nézve is legalább magunk között egyetértsünk s bizonyos, hogy ily egyetértés eszközzésére mindeddig mi sem történt. Kérlek, fogadj ez ügyben közbenjárást s tudasl velem az unió specialitására nézve saját s befolyásosabb honfitársaid nézetét, hogy e fontos kérdésben a közvéleménynek irányt adhassunk s megóvjuk a nemzetet attól, mit mi is, mások is annyira tapasztaltunk, hogy a nagy elvekben való egyetértés az apró részletek iránti vélemény, vagy érdekkülönbségeken szenvedjen hajótörést.

Ne vedd szerényletlenségnek e kérést, csak azon nagyon természetes vágynak kifolyása az, hogy miután hálámat kifejezni nem tudtam, ezt legalább azon buzgóság által tegyem, mellyel gyenge tehetségem szerint Erdélynek érdekeit szolgálni iparkodni fogok. S most az ég áldjon meg s tartsd emlékedben

hív barátodat:

Eötvös J.

IX.

Pest, 29/10. 1860.

Kedves barátom!

A helyzetben, mióta elmentél, kevés változott, csak hogy a nézetek, melyeket már akkor kifejeztünk, határozottabban állapítottak meg. A többség úgy vélekedik, hogy miután a diplomában a katonaállítás és adó a magyar országgyűléstől elvétetvén, a Reichsrathra bízatik, az engedményeket mint definitív állapotot elfogadni nem lehet, azonban csaknem általános azon meggyőződés, hogy a bírói és administratív hivataloknak magyar és becsületes emberekre való bízása, mindnyájunknak érdekében fekszik s e szerint feladásunk, hogy azoknak, kik nehéz körülmények alatt a kormányra vállalkoztak, helyzeteket ne csak ne nehezítsük, sőt, amennyire tőlünk kitelik, könnyítsük. Innen következik, hogy mi a hivatal vállalást nyílt kérdésnek nyilatkoztattuk s habár egyesek közöttünk, kiket multjok a 48-iki törvényekhez köt, ilyeneket nem vállalhatunk, örömmel látjuk, ha mentől több jóra való ember neveztetik ki, minthogy ily korszakban, mely természet szerint csak provizorius lehet, az, hogy bírói vagy administratív hivatalt vállalt, senki a kormány követésére nem köteleztetik. Kinevezéseket eddig még nem tudunk, kivéven Majláthét tárnoknak, melyet úgyis tudsz. Erdélyi kancellárnak (mert miután te, mint beszélük, a hivatalt el nem vállaltad), Nemest nevezik. Nem igen hiszem, hogy ily nehéz időben arra való s én Kemény Ferencet jobbnak tartanám. Mindenesetre bárki legyen a Cancellár, elkerülhetetlenül szükséges, őt körülvéve addig támogassátok, míg az unió in Principio kivive nincs. Ird meg kérlek, erre nézve mi mit tegyünk? Eddig még a lapokban sem pendítettük meg a kérdést, nehogy részletekről, vagy bárki részéről szerénytelenséggel vádoltassunk, nem ártana azonban, ha mentől többet mozognátok lapjaitokban ti s főkép, ha bármi módon ki lehetne vinni, hogy a szászok részéről valaki felszólaljon... talán a Brassai újságban tehetnétek valamit.

Mindenesetre add tudtomra, kíváncsnak tartjátok-e, hogy az Erdélyi ügyet az esztergomi Conferentiánál felhozzuk.

S most még egy kérést. Szólítsd fel nevemben Finálit, hogy hetenként vagy legalább minden két hétben egyszer írjon a „Pesther Lloid“-nak. Tudósíts, mit kíván, mint honoráriumot. A redactio nevében kérem fel őt s igazán nem csak kíváncsnak, hanem szükséges, hogy az erdélyi dolgokról a Lloid jól legyen értesítve, hogy az is az unió szellemében történjék, magától értendő. Egész Németország a Lloidból szedi értesítéseit. Sietve írtam, bocsásd meg karcolásaimat. Ég áldjon meg,

híved:
Eötvös.

X.

Pest, 3/7.1865.

Tisztelt barátom!

Reményilem a P. hetilap első száma kezeden van. Látni fogod ebből azonnal irányát s talán helyben hagyod azt. Az egyedüli ok, mely arra bírta, hogy annyi elfoglaltatás mellett ez új terhes feladást magamra vállaljam,

az volna: mert a megoldásnak lehetőségét csak minden kérdések alapos discursiójában látom; hogy ez azonban lehetséges legyen, szükséges, hogy az egyes kérdések nem csak jól, de azon irányban tárgyalassanak, melyet politikai helyzetünk megkíván. Természetesnek fogod találni e szerint, hogy az erdélyi kérdésről csak úgy akarok szólni, mint azt te jónak találod s azért kérlek, s nemcsak barátságunk nevében, melyre büszke vagyok, de a közügy nevében, hogy lapom számára időről időre Erdélyi levelet irass. Többen ajánlkoztak levelezőkül, de én senkit nem fogadok el, mint olyant, ki véleményednek hív tolmácsa legyen, mert végre is azt hiszem, hogy a Királyhágón túl nincs senki, ki nemcsak Erdély speciális érdekeit, de közös hazánk helyzetét náladnál jobban ismeri. Más viszonyok alatt bocsánatot kérnék az alkalmatlankodásért, de bizonyosan méltányolni fogod okaimat, melyek erre bírtak. Így le fogsz kötelezni, ha mentől előbb megírod, kit választottál s az illetőt arra utasítod, hogy levelét csak a P. Hetilap redactiójához küldje. Mi így jön, ki fog adatni, míg ily correspondentiam nem lesz, inkább hallgatunk, nehogy a legjobb szándékkal ezen kérdésben, mely kétségen kívül a legfontosabb, hibát kövessünk el.

Ég tartson egészségben a nagy feladatra, mely reád vár,

őszinte barátod:
Eötvös.

XI.

Tisztelt szerkesztőség!

Fogadják önök őszinte köszönetemet a *Székely Néplap* első számaiért, melyeket vettem, s melyeknek tartalma, amennyiben azt ilyen rövid idő alatt megérthetém, sok érdekest nyújt.

Meggyőződéseim volt mindig, s meggyőződéseim ma, hogy a magyarnak jövője — az erélyen kívül, mellyel Isten nemzetünket megáldotta — főképp műveltségünktől függ. A Kárpátok övével körüvezett hazánk erős geographiai határainak következtében, mindig egy állami egész fog képezni, melyet egy időre feldarabolni lehet ugyan, de mely később vagy előbb ismét egészsze fog összeadni, ezentúl épűgy, mint akkor, miután hazánk területe felett, másfél századnál tovább, egyszerre a török, az osztrák s erdélyi fejedelmek uralkodtak.

Szent István birodalmának egységét maga a természet biztosította, de más kérdés az: milyen lesz a helyzet, melyet mi s utódaink e határok között elfoglalunk? És miután hazánkban különböző nemzetiségek léteznek, és századunk a születési kiváltságokat, valamint az egyes családoknál, úgy egyes nemzetiségekre nézve sem ismeri el, a kérdésnek eldöntése azon helyzettől függ, melyet a magyar nép különböző képességeire nézve, testvér népei között elfoglal.

A mult, mely fajunk tehetségét igazolta, nekünk nagy előnyöket ad, s ez — és számunk biztos reményt nyújt, hogy a népek között, melyekkel az egyenlőség alapján, egy nemzetű egyesülünk, ezentúl is elődeinkhez méltó helyet foglalhatunk el. De a remény csak úgy teljesülhet, ha valamint elődeink vitézségök következtében, — úgy mi munkásság és műveltség —, azaz olyan tulajdonok által, melyek korunkban a felsőbbséget biztosítják, e helyre érdemeseknek mutatjuk magunkat.

Felsőbbségünk a jelen s jövő korban, nem a mult, hanem csak a jelen képességünk dijja lehet. És ezért én e törekvések között, melyekkel nemzetünk jövőjének biztosításán dolgozunk, mindig azokat tartottam a legfontosabbaknak, melyek a miveltségnek terjesztését tűzték ki célokul.

Ez lévén a meggyőződéseim, melyet sokszor kimondottam s mindig követtem, felesleges mondanom, mennyire örvendek az irodalmi vállalatnak, melynek megkezdéséről önök tudósítanak.

Minden, mi a székely népnek, fajunkban talán legrégibb, de minden esetre egyik legmunkásabb s kitartóbb sarjadékának jólétét előmozdítja; minden, mi által e nép első életével közelebb megismerkedünk, s közte, s köztünk új kötelékek szövődnek, nyereségnek tekintetik minden magyar által, mennyivel inkább általam, ki soha azon szivességet nem felejtettem el, mellyel néhány év előtt — midőn a Székelyföldnek egy részét bejártam —, ott fogadtattam.

Őszinte sajnálatomat jelentem ki, hogy — mit óhajtanék — a *Székely Néplap*-ban, mint rendes dolgozó társ nem vehetek részt. Sok elfoglaltatásom nem engedi, hogy előre kijelentsem, mit, s mikor írhatok a lap számára; egyébiránt legyenek meggyőződve arról, hogy vállalatukat a legnagyobb figyelemmel fogom követni, s valamint reménylem, hogy az támogatattva a nép által, minden értelemben a „Székely nép közlönyévé“ fog válni, úgy azon leszek, hogy lapjok — míg az önök által kijelölt irányt követi — nálunk is mennél tágabb körben terjedjen el.

Fogadják önök őszinte hazafiui tiszteletemet, mellyel maradok.

Pesten, augustus 22-én, 1866.

báró Eötvös József.

B)

Jelentések Eötvös székelyudvarhelyi látogatásáról.

I.

No. 20 resarvat.

Copia.

Eure Durchlaucht!

Am gestrigen Tage kam Freiherr Iosef Eötvös auf seinem Reise durch Siebenbürgen nach Udvarhely. Schon vor mehreren Tagen wurde mier dies mit dem angekündigt, dass von Seite des Gemeindevertretung ihm ein feierlicher Empfang bereitet werden wolte. Ich säumte nicht weitere Erkundigungen einzuziehen insbesondere dem Bürgermeister von Udvarhely zu befragen, der mir die Versicherung gab, dasz er an der Spitze von einigen Mitgliedern des Gemeindevorstandes den Baron Eötvös, der Ehrenbürger von Udvarhely ist, auf seinen Durchreise zu begrüßen. Willens sind, dass jedoch sonst kein feierlichen Empfang beabsichtigt wurde.

Gestern morgens aber kamen viele Grundbesitzer des Umgegend nach Udvarhely und fuhren von der in Begleitung des Repräsentanten der Gemeinde, der Geistlichkeit beider Konfessionen an die Grenze des Weichbildes von Udvarhely, während in der Stadt sich die Zünfte um ihren Fahnen scharten. Nach 10 Uhr kam Baron Eötvös in Begleitung des Grafen Beth-

len Farkas und zweier Lehrer seines mit ihm reisendes Sohnes an. Er wurde mit schwachen Elyen auch begrüßt. Wegen eines Unwohlseins zog er sich sogleich zurück. Die Menge zerstreute sich.

Baron Eötvös sollte nach kurzen Aufenthalte nach dem Bade Homorod and von da weiter reisen. Wegen des Unwohlseins — eines heftigen Fieberanfalles — wurde der Reiseplan geändert. Baron Eötvös verkehrte — soweit mir bekannt — am gestrigen Tage mit Niemand. Da bekannt war, dass er Ruhe wünsche, war kaum anzunehmen, dass man seine Ruhe stören werde.

Nicht destoweniger versammelten sich um 8 Uhr etwa 100 Menschen vor Magistratsgebäude und zogen der zigeuner Musik folgend mit brennenden Fackeln vor das Absteigsquartier des Baron Eötvös. Nachdem der Szózat gesungen, hielt Lazar Bors, Professor des römisch-katholischen Gymnasiums ein durch wiederholte Elyen-rufe unterbrochene Rede, in welcher er den Dank der Stadt Székely-Udvarhely für die ihr durch den Besuch Teil gewonnene Ehre ausdrückte, die Regierung glücklich pries, welche so erlauchtete Männer, wie Baron Eötvös unter die Zahl ihrer Räthe zählen und die Hoffnung Aussprach, dass von diesem Tage an für die Stadt Udvarhely eine segensreiche Periode beginnt. Nach dem Bors geendet, erschien Graf Bethlen Farkas, entschuldigte den Baron Eötvös, der seines Unwohlseins wegen sich nicht zeigen könne und ersuchte die Menge sich nach Hause zu begeben.

Der Zug, der durch hierzukommene Neugierige mittlerweile auf mehr als das doppelte angewachsen war, wendete sich nun wieder nach dem Magistratsgebäude. Dort wurden die *Fackelstänge* verbrannt, Szózat und Kölcsey hymnus gesungen zahlweise Elyen den Ungarn den Sachsen, den Rumänen und dem Vaterlande gebracht. Als die Fackeln erloscht waren, zerstaunte sich die noch mehr angewachsene Menge, hatte aber soviel Gefallen am Singen und Rufen gefunden, dass dieses in Truppen von 10 bis 20 Personen in allen Theilen der Stadt herumziehend bis nach 11 Uhr fortsetzte, die anspruchlichen Theilnehmer des Fackelzuges hatten sich in ein Gasthaus begeben, wo sie lange lärmend beisammen blieben.

Heute morgens hat Baron Eötvös die hiesigen Gymnasien besucht und die Ruinen der hiesigen Reste beschen soeben 10 Uhr vormitags gegen Kronstadt abgereist begleitet von vielen Gutsbesitzern und einigen Repräsentanten der Stadt.

Der Fackelzug war wie mir versichert wird von dem hier wohnenden Gutsbesitzer Iohann Henter und dem Professor an römisch-katholischen Gymnasium Zsigmond Martonffi eingeleitet, die Theilnehmer gehörten der sogenannten besseren Klasse an, die Sänger waren hier und in nächstgelegenen Ortschaften wohnende Schüler der hiesigen Gymnasien, von dem Gewerbestande theiligten sich anfangs nur einige an dem Fackelzuge, dagegen fanden sie sich später sehr zahlreich und waren es hauptsächlich die singend und rufend die Strassen durchzogen. Auffallend ist der Umstand, dass viele von ihnen schon in der ersten Abendstunde offenbar berauscht waren.

Diesem dürfte es auch zugeschrieben sein, dass bei dem Elyen Rufen mehrmal, doch nur immer vereinzelt der Name Kossuth und Garibaldi zu hören war.

Ich habe vielleicht gefehlt, dass der Veranstaltung des Fackelzuges, wozu bei dem Bezirksamte noch dem Kreisamte die Bewilligung angesucht wurde und somit auch dem ihr folgenden Störungen der nächtlichen Ruhe nicht hindernd in den Weg getreten bin, ich besorgte aber ähnliche Auftritte wie sie nicht vor langer Zeit in Pest vorgekommen hervorzurufen und wusste, dass ich bei dem geringsten materiellen Widerstand auf keinen Erfolg rechnen konnte, da mir nur 5 Gendarmen — offenbar zu wenig — um gegen eine Volksmenge Gewalt anzuwenden — zu Gebote stehen. Ich hielt es für zweckentsprechender die Aufregung verweichen zu lassen, als der Aufregung neue Nahrung zu bieten.

Ich hoffe mich nicht getäuscht zu haben und erwarte, dass Udvarhely von heute wieder so ruhig sein wird, wie es bisher war.

Genehmigen Euer Durchlaucht den Ausdruck der unbegrenzten Hochverehrung und Ergebenheit mit der ich zu sein die Ehre habe Eueren Durchlaucht gehorsamster Diener

Fürer m. p.

Sz. Udvarhely den 22 August 1860.

II.

Euer Hochwohlgeboren.

Am vorgestrigen Tage kam Baron Eötvös nach Udvarhely. Es wurde feierlichst empfangen. Da er wegen eines Uhnwohlseins Ruhe wünschte, vergieng der Tag ohne allen besonderen Vorfällen. Abends jedoch brachte man ihm einen Fackelzug der ein demonstratives bis in die Nacht ausdauerndes Lärmen zur Folge hatte. Aus dem in Abschrift beiliegenden Beweise werden Euer Hochwohlgeboren ersehen, was mir zum gestrigen Tage bekannt; das was ich heut erfahren, sind nur ergänzende Einzelheiten. Das Wesentliche ist, dass die ganze Demonstration von Henter János eingeleitet wurde und dass Professor Bors und Mártonfi ihr eine minder revolutionären Richtung zu geben bemüht waren doch kam die Absicht Henters zur Geltung, dann wann auch Bors trotz der Einsprechen Henters seiner Rede vor dem Quartier des Bar. Eötvös beendete, so kam es doch zur auf der Menge vor dem Magistratsgebäude durch dem Schankwirt Kovás. Darüber was wo, zum Theile, leise gesprochen, giebt es verschiedenen Versionen. Gestern wurde die Ruhe nicht gestört. Ich hoffe, das die Aufregung nunmehr gänzlich verfliegen ist wenngleich sie ihre Wirkung noch auf langehin äusern wird.*

Mit dem Ausdruck der vorzüglichsten Hochachtung bin ich

Euerer Hochwohlgeboren
ergebenster diener

Udvarhely 23. August 1860.

Fürer

** A Kolozsvári Közlöny tudósítása ugyanarról.*

Boesánatot kérünk a t. c. olvasó közönségtől, hogy ily későre értesítjük városunk és vidékünk egyik legszebb napjáról, melyen körünkben láthattuk városunk tiszteletbeli polgárát, b. Eötvös József ő mlgát. Éppen együtt vol-

tunk szent István király napját ünnepelve a székely anyavárosban, midőn egy rövid s bizonytalan tudósítást nyertünk, hogy másnap aug. 21-én a nemes báró tán városunkba érkezendik. Azonnal villámgyorsan terjedett a hír és sietett mindenki a haza nagy fiának, az irodalom bajnokának a látására, üdvözlésére. Nem kellett erre semmi parancs, vagy intézkedés. Reggel aug. 21-én a vidék és város nemesei és értelmesebbjei magyar díszruhában a szomszéd Bikafalva végén várták az óhajtott vendéget; a város népe pedig céhenként zászlóikkal a város végén állott, dacára annak, hogy ezen nap vásár lévén, az árúk mellett kellett volna lenni. Az érkezőt Bikafalván Ugron Lázár, a város végén pedig Mártonfi Zsigmond lelkes szavakkal üdvözlötték. Mindkét üdvözlő beszédre ő maga hazafias érzelem sugalta, velős szónoklattal felelt, különösen örömét nyilvánítván, hogy e város megtisztelő bizalmából már polgárává lőn a Székelyföldnek, melyen 400 évvel korábban lakott magyar faj, mint a Kárpátokból övedezett hazánk többi részén s melyet Királyhágón túli testvéreink Magyarország fellegvárának tekintenek. Beszédeit oly éljenzés zárta be, melyről aztán igazán mondhatni, hogy szívből fakadt. Azután hullámzó néptenger között kísérté be a kocsiknak véget érni nem akaró hosszú sora a szeretve tisztelt vendéget szállására, hol a következő éjen bekövetkezett rosszullete miatt piheni hagytuk. Nincsenek szavaink rajzolására azon kettős érzelemnek, mely ekkor minden arcon tükrözött. Ugyanis repesett az örömtől minden honfi szív, hogy falaink közt van a nagy férfi, kit polgárai közé számíthatni legnagyobb büszkesége e városnak, másfelől pedig fájó részvéttel osztottunk a kedves vendég betegségében. Aznap nagy ebéd volt a Nemzeti Kávéházban, hol nem hiányzottak a lelkes felköszöntések, melyek közt legragyogóbbak voltak a gr. Bethlen Parkaséi. Estve fáklyás zenével tisztelgett nagy polgára szállása előtt a város kapcsolathoz a vidéki értelmiséggel. A Szózat és Hymnus elénekzése után haza oszlottunk. A rend egy pillanatig sem volt megzavarva. Másnap a patakfalvi hegy tetejéig nagy sor kocsis kísérte a bárót, hol érzékeny búcsúvételrel váltunk meg Isten hozzádot kiáltva szívünk mélyéből a távozó után.

(Kolozsvári Közlöny. 1860. évf. 74. sz. 300 l. Báró Eötvös útja Erdélyben e. rovat.)

Közlő: Dr. Kristóf György.

